

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DEN GAMLE BY

Danmarks Købstadmuseum 1994

DEN GAMLE BY

Danmarks Købstadmuseum

1994

DEN GAMLE BY

Danmarks Købstadmuseum

1994

Særligt tilegnet »Den gamle Bys Venner«
under protektion af Hendes Majestæt Dronningen

Redaktion: Erik Kjersgaard og Peter Thorup

Papir: 135 g Magnomatt.

Sat og trykt hos

Poul Kristensen Grafisk Virksomhed A/S, Herning.

ISSN 0909-945 X

Årbogens forfattere er alene ansvarlige for deres bidrag.

Aftryk i referat er tilladt, når årbogen angives som kilde og et eksemplar af aftrykket indsendes til Den gamle By, Danmarks Købstadmuseum. Ved aftryk i større omfang må forfatterens samtykke indhentes gennem årbogens redaktion.

Omslagsbillede: Den genindrettede alkovestue i Borgmestergården. Tekstilerne er kopier udført på museets systue. Iøjnefaldende er rokokko-kjolen – kaldet en »adrienne«. – Knud Nielsen fot.

Indhold

OM FARENDOLER OG »DET SPIERSKE SKUESPILLERSELSKAB« <i>Af Peter Thorup</i>	7
»DANDSE, DANDSE DUKKE MIN!« <i>Af Birgitte Kjær</i>	23
PETER CHRISTIANS VERDEN <i>Af Christian Kvium</i>	31
SOPHUS FREDERIK KÜHNEL <i>Af Bue Beck</i>	49
FORFALDETS SKØNHED <i>Af Lars Vester Jakobsen</i>	81
EN KISTE FRA KAAS <i>Af Ebbe Johannsen</i>	87
DEN FORTRYLLENDE TEKNIK <i>Af Henning E. Gjermandsen</i>	91
EN NODESTIKKER OG HANS ARBEJDSREDSKABER <i>Af Morten Willert</i>	103
NEKROLOGER	109
ÅRSBERETNING 1994	117
SPONSORLISTE 1994	133

Om Farandoler og »Det Spierske Skuespillerselskab«

Af PETER THORUP

Da Helsingør Theater for første gang slog dørene op i 1817, var det primært for at tilfredsstille byens behov for en amatørscene, men hurtigt rykkede de omrejsende teaterselskaber ind. Det var små farandoler, der kun bestod af fire til seks skuespillere. Selskaber, der opførte alt lige fra store udstyrsstykker med et hav af statister, som f.eks. Gøngenhøvdingen, til små dramatiske optrin som H. C. Andersens »En Comedie i det Grønne«.

Skuespillerne var for størstepartens vedkommende uden egentlig sceneuddannelse, men alligevel blev der tit spillet fortræffelige komedier i småbyerne.¹ Skulle det alligevel gå galt, bar publikum over med den uheldige. De omrejsende teaterselskaber var nemlig den eneste mulighed, »provinsoerne« havde, for at opleve tidens nye dramatik, og i småbyerne så man med store forventninger frem til selskabernes ankomst.

I hovedstaden derimod så man med foragt på »disse provinsgøglere«. Glemte blev det, at mange af Københavns mest folkekære skuespillere, som f.eks. Dagmar Hansen,

Carl Alstrup og Frederik Jensen, var børn af provinsscenen – de havde selvfølgelig også talent. Men hvad med de andre, havde de mon talent? – Ja, spørgsmålet må nok til dels stå ubesvaret, men det har vel været en blanding. Enkelte lyste op, hvis man skal tro datidens aviser, og blandt disse var Maria Spiers, som fra 1866 til 1897 rejste rundt i provinsen som skuespillerinde og teaterdirektør.

»Jeg er Født i Bogense 30. Maj 1848 og var i Barneaarene i Besiddelse af en meget sprælsk Fantasi. Ude i Mark og Eng eller nede ved Bybækken levede jeg min Fritid, naar det lykkedes mig at slippe hjemmefra, et Liv for mig selv i Eventyrland.«²

Skal man tro Maria Spiers, født Sørensen, var hun bestemt til scenen, men i hjemmet herskede der, efter datidens normer, et sundt og naturligt forhold til teatervæsenet – nok se men ikke røre. Man kunne nok gå på komedie, men at spille teater, og dermed udstille sig selv og sin krop, var noget ganske andet. Maria Spiers skriver i sine erindringer om, hvordan hun under en fe-

Maria Spiers i »Fridolin eller Gangen til Jernværket«.

rie i Munkebo havde »arrangeret en Aftenunderholdning i Skolestuen. Entréen var 2 skilling, og jeg var eneste Optrædende. Jeg husker, at jeg sang en Del Sange, bl.a.: »Hjem, Hjem mit kære Hjem« og »Fjernt fra mit Hjem i Savoyens skønne Dale«, hendes optræden gjorde stor lykke, men hjemme hos farmoderen, hos hvem hun ferierede, var stemningen trykket. »Farmoder græd af Sorg og Skam, hun bønfaaldt og besvor mig min Sjælefreds og Saligheds Skyld aldrig at »udstille mit Legeme offentligt« – det var efter hendes uforgribelige Mening den største Døds-

synd, et Menneske var i stand til at begaa«. ³ Farmoderen sendte brev til Bogense, og ved hjemkomsten. – Teaterpjat skulle der ikke være noget af, og Maria blev sat i lære som dameskrædder.

Men hvorfor nu denne uvilje – Tja, svarene kan være mange, men nedarvede fordomme og en udpræget dobbeltmoral har sikkert været udslagsgivende.

Teatervæsenet og omrejsende skuespillere var selvfølgelig ikke en nyskabelse i midten af 1800-tallet. Gøgl, Skjalde og Legere, samt andre former for teaterlignende underholdning havde man kendt siden middelalderen, ⁴ men det var ikke et velset erhverv, og det blev anset »for en Vanære at sætte sit Barn til Skuepladsen«. ⁵

Skuespillerne blev betragtet som fremmede og tvivlsomme personer, på linie med sigøjnere.

I Vaudevillen »En Nat i Æbbeltoft eller Eventyr paa Rejsen« fortæller skuespiller ved Hofteatret Johannes Wildt om en oplevelse, hans teaterselskab havde i Ebeltoft natten mellem d. 24.-25. august 1822: »Efter at have udstaaet mange Besværligheder paa Søen landede Truppen ved Mols og kørte i et Herrens Vejr til den lille By. Men trods Tilbud om Forudbetaling nægtede Gæstgiveren at give Skuespillerne Tag over Hovedet, skønt en af Damerne havde et lille gennemblødt Barn paa sit Skød. Afslaget var betinget af, at hans Kone sov, og at han ikke

paa nogen Maade vilde huse »Komediantspillere«. Vægteren, som stod i Ledtog med Værten, Nægtede at oplyse, hvor Byfogeden boede, men tilsidst fik de dog Lov til at sidde i Skænkestuen Natten over.«⁶

Johannes Wildts ubehagelige oplevelse er en af de mange, man kunne trække frem som eksempel, men der var også behagelige minder at tænke tilbage på, når skuespillerne gik på pension. Thomas Overskou fortæller i sine erindringer, »Af Mit Liv og Min Tid«, om, hvordan han i sommeren 1822 deltog i en sommerturné med »det store Selskab« fra Det kgl. Teater. Turen gik til de »betydeligste jyske Kjøbstæder«, og alle steder blev de modtaget med åbne arme. I Viborg blev der arrangeret udflugter og fester for skuespillerne, og i Horsens blev de budt til middagselskab hos de Puy's elskerinde – Christian VIII's forviste hustru og Frederik VII's moder – Charlotte Frederikke af Mecklenburg – Schwerin. I Overskous øjne en falden kvinde, men ved sin prinsesseværdighed højt hævet over skuespillerne fra Kongens Nytorv.⁷

Et halvt århundrede senere herskede status quo – hvilket farmodernes reaktion med al tydelighed viser, men lad os nu få frøken Sørensen til scenen.

Syerske, derefter ægteskab og børn, det var den fremtid, hr. og fru Sørensen havde tiltænkt deres datter, men i september 1866 kom Molaus teaterselskab til Bogense, og in-

Maria Spiers. Billedet er taget i Rudkøbing i 1876.

den selskabet forlod byen, var Maria Sørensen blevet lovet en debut.

Det virker i dag højst besynderligt, at en uøvet og uuddannet person uden videre kunne debutere som skuespiller, men der fandtes ganske enkelt ingen teaterskoler. Datidens skuespillere var autodidakte. Enkelte havde ganske vist gennemgået Det kgl. Teaters balletskole, andre havde modtaget undervisning hos en ældre skuespiller,⁸ men ingen var ved deres debut som skuespiller skolet dertil – de blev kastet for ulvene – så måtte det briste eller bære.⁹ Det Molauske teaterselskab var da heller ingen undtagelse. Af en trup på 12 personer, havde kun de tre en fortid som

skuespiller. Camillo Spiers, elev af Bournonville, »ilter som denne«, og en fortid i Frederik Waldemar Dahlboms selskab, Fru Molau, tidligere ansat på Folketeatret under navnet fru Hoff, og direktør Carl G. Molau med en fortid som korist ved Det kgl. Teater.¹⁰ De resterende ni var begyndere, og de fleste vendte hurtigt tilbage til deres borgerlige erhverv som syersker, håndværkere og handelsmænd.¹¹

Maria Sørensen stødte til selskabet i Middelfart, og herefter gik turen til Fåborg, hvor hun, ifølge egne oplysninger, debuterede d. 17. oktober 1866 som Agnete i Albert Hansens lystspil »Dalby Præstegård«.

Debuten fandt sikkert sted i Fåborg, men der er et lille problem. Ifølge Fåborg Avis spillede Molaus selskab nemlig ikke »Dalby Præstegård« den 17. oktober, men derimod »Et Vaisenhusbarn« »der gik med meget godt Sømmenspil og en omhyggelig Sceneordning. Titelrollen udførtes af Fru Molau, der spillede og spillede godt og sikkert, uden at støde an mod alle de Skjær, der true denne Rolle, som i uheldige Hænder meget let frembringer en Virkning, der er den tilsigtede aldeles modsatte. — — — *Lady Claren* blev udført af en ung Debutantinde, Frk. Sørensen, der viste sig meget godt ved den lille, alt andet end behagelige Rolle. Publikum paaskjønnede Selskabets Flid ved gjentagene og stærkt Bifald.«¹²

Fru Spiers kan selvfølgelig huske

forkert med debutrollen og tidspunktet, men det er næppe tilfældet. Snarere skyldes det, at rollen i »Et Vaisenhusbarn« kun var en birolle og dermed ikke en skuespillerinde af hendes format værdigt.

Molaus selskab spillede i Fåborg frem til den 22/10, hvorefter man trodsede elementernes rasen og sejlede til Ærø i åben båd. Herfra gik turnéen til Rudkøbing, Haderslev og Ribe, hvor man opførte Thomas Overskous komedie »Fandens overmand«. Julen blev fejret i Varde med M.V. Bruns dramatisering af Carit Etlars »Gøngehøvdingen«.

Foråret 1867 bragte bl.a. selskabet til Ringkøbing, Lemvig og endelig Skanderborg, hvor selskabet gik i opløsning.

Om årsagen til selskabets opløsning skriver Maria Spiers intet, men tilsyneladende har der været spændinger mellem den magtfulde Fru Molau og den unge ærgerrige Frk. Sørensen, der ofte følte sig forbigået ved rollefordelingerne – det bedste gik ganske enkelt til direktørens hustru. Hør blot: »men da jeg to eller tre gange havde spillet Laura, fandt Fru Molau paa, at den ville hun hellere selv spille, hvorefter vi byttede Roller, saaledes at jeg med mine 18 Aar spillede den ældre resignerende Mathilde, og den meget modne Direktrice søgte at illudere som den purunge Laura«.¹³ Interne konflikter var daglig kost blandt de omreisende teaterselskabers medlemmer. De økonomisk

Camillo Spiers som Achilles i »Den skønne Helene«. Billedet stammer fra Spiers' tid hos Dahlboms Selskab. Der hersker nogen usikkerhed omkring, hvornår Camillo Spiers kom til Molaus selskab. Meget tyder imidlertid på, at det er sket kort tid før Marias debut i 1866.

dårlige kår og den ringe sociale status var medvirkende årsager til konflikter og jalousi. En jalousi, der ifølge teaterdirektør Vilhelm Petersen fandtes selv blandt ellers lykkelige ægtefæller.¹⁴

Sommeren blev tilbragt hos familien i Bogense, hvortil Camillo Spiers ankom i april.

For sæsonen 1867-68 blev både frk. Sørensen og hr. Spiers engage-

ret til Reinhardt og Jacobsens teaterselskab. Turnéen startede i Frederiksværk i september, men allerede den 29. december gik »dette bedre selskab« i opløsning. Årsagen var ganske enkelt en for ringe søgning til truppens forestillinger, og en deraf følgende dårlig økonomi. Situationen var umulig for skuespillerne, sæsonen var i fuld gang, og det var ikke muligt at få engage-

ment noget steds. Til alt held var Camillo Spiers noget af en livskunstner. Af selskabets sørgelige rester fik han i største hast stablet et ensemble på benene. »Selskabet opstod i Middelfart den 29. December 1867. Jeg engagerede derpaa Magnetiseur Hansen og tilligemed ham og Frøken Sørensen, samt Jacobsen fortsatte jeg derpaa paa egen Haand«. ¹⁵ Hansen, som Spiers kendte fra sin tid i Odense, var ikke skuespiller, men magnetisør eller det vi i dag kalder hypnotisør.

Takket være »den dyriske Magnetisme« havde det lille teaterselskab succes. Fra Middelfart, hvor selskabet debuterede, gik turen over de nordjyske byer til Frederikshavn, hvorfra man i begyndelsen af marts sejlede til Norge. – Den 9/6 var selskabet opløst, og frk. Sørensen og hendes forlovede Camillo stod på kajen i Aarhus.

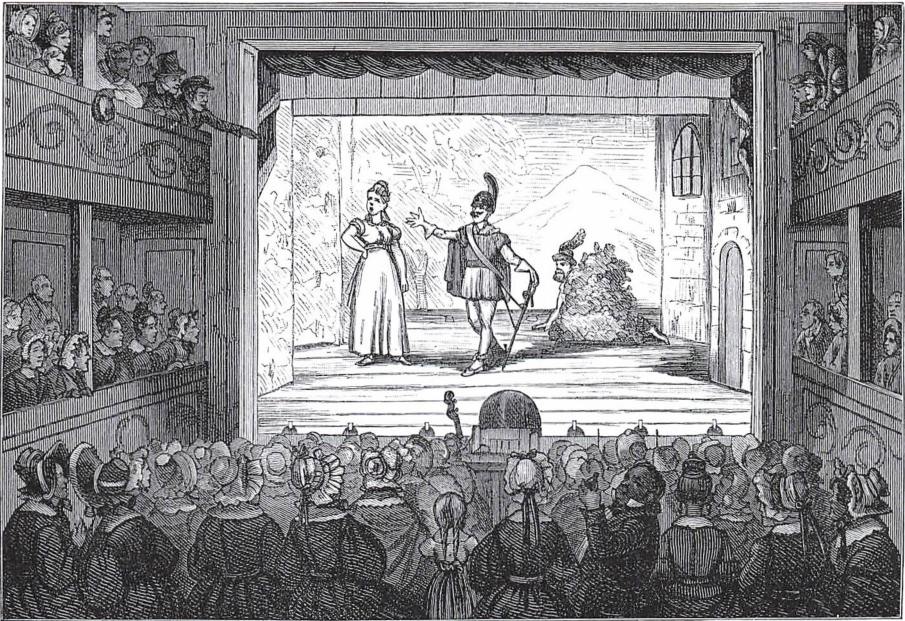
Det følgende år var præget af en vis stabilitet. Camillo arbejdede sommeren over hos Ferdinand Schmidt på Frederiksberg Morskabsteater, og i vinteren 1869-70 blev både han og Maria Sørensen ansat ved Vesterbros Teater. Engagementet på Vesterbro kom samtidig med et tilbud fra Emma Cortes, som ville have hende med til Norge, men Spiers var imod det sidste arrangement – og hun takkede nej. »Harve jeg handlet omvendt, vilde jeg rimeligvis være gaaet en lysere Tilværelse i Møde end Tilfældet blev ...«. ¹⁶

Vesterbro Theater var, da Spiers

og Sørensen blev ansat, et gammelt teater. Det var bygget i foråret 1834 af linedanseren og komikeren Petoletti på en grund lige udenfor ravelinen på venstre side af Frihedsstøtten. Det var tegnet af arkitekt og teatermaler Troels Lund, og bag bygningens kalkbestrøgne brædder var der gjort plads til 1200 tilskuere. Et folkets teater skulle det være, og alt var muligt – her kunne man se pantomime, marionetteater, cirkus og skuespil m.m. ¹⁷ Der var i huset rige muligheder for underholdning, men i virkeligheden kom det aldrig til at gå særlig godt.

Ferdinand Schmidt ville i sæsonen 1869/70 spille revyen »Det moderne Babylon« eller »Hr. Tikjøb i Kjøbenhavn, og hertil havde han engageret skuespillerinderne Julie Claesen, Anette Schmidt, Signe Wilhelmmini, Anna Müller, Maria Sørensen og Johanne Wulff, samt d'herre Frederik Schmidt, Alfred Verner, Christian Hyltoft, Julius Jacobsen, Camillo Spiers, A.Müller, hr. Sommer, hr. Skjørping og hr. Jansen. Stykket havde premiere d.25 februar 1870 og blev taget af plakaten d. 9. marts. ¹⁸

Ved sæsonens afslutning blev Camillo Spiers ansat på »Morskabsteatret«. Maria var der imidlertid ikke plads til, og sommeren 1870 tilbragte hun som arbejdsløs, men i august måned blev både hun og Camillo engageret for den kommende sæson til F.A. Cettis selskab, som optrådte i Bergen.

»Kalkeballen«, der lå på hjørnet af Store og Lille Kannikestræde i København, var ved midten af 1800-tallet et folkeligt og populært teater. Stedet havde sit navn efter murerlavet. Der var plads til 500 tilskuere, og som på Helsingør Theater var der orkestergrav og en lysekrone, som forsvandt gennem en åbning i loftet.

Norge var i 1870'erne et rent uland på teaterområdet. Man manglede en egentlig tradition. Instruktørernes arbejde var famlende, og de præstationer skuespillerne leverede blev derefter.¹⁹ Intet tyder umiddelbart på, at udenlandske, dvs. svenske og danske, skuespillere var bedre end de norske, men de var bærere af en gammel teatertradition, og deri lå forskellen.

Frederik Adolph Christensen Cetti var en af disse traditionsbærere. Han var søn af den berømte italiensk-danske operasanger Gio-

vanni Battista Cetti og debuterede som skuespiller i 1856.

Hr.Cetti havde, som så mange af datidens skuespillere, fået sin uddannelse ved et provinsteaterselskab, og fra 1857 – 1870 var han tilknyttet Th.Cortes trup i Norge. I foråret 1870 møder vi ham i Bergen som leder af en nystartet skuespilskole og ved sæsonstart 1870/71 som direktør for teateret i Bergen.²⁰

Opholdet i Norge må have været minderigt for den unge Frk. Sørensen. Hendes beskrivelse af Cetti og hans væremåde mere end antyder

en voksende forelskelse. En forelskelse der aldrig blev til andet end en dyb beundring, for den 29. december 1870 blev Maria Sørensen og Camillo Spiers viet i Bergens Domkirke.²¹ Brylluppet, der blev holdt i dybeste stilhed, blev ignoreret af de øvrige skuespillere »Forresten maa jeg sige, at det ikke var af Uvilje mod mig personligt, at vores bryllup fik denne kølige Behandling; det var et Slag mod Spiers ...«. ²² Men hvorfor nu dette Slag mod Spiers – var han stridbar og vanskelig at arbejde sammen med, eller vidste de andre skuespillere, at han havde en ubehandlet syfilis.²³

Vi får det aldrig at vide – kilderne er tavse.

Efter engagementet i Norge blev hr. og fru Spiers ansat hos William Petersen, men forholdet varede kun kort og i begyndelsen af oktober måtte de tage til takke med en ansættelse hos Daniel Hansen på »et lille væmmeligt Serverings teater paa Vesterbrogade« i København.

Lønningen var dårlig, men som det ofte skete på de små teatre, blev der på skift arrangeret benefice for skuespillerne, hvor den ekstraindtægt, der indkom, tilfaldt den udvalgte skuespiller. Mod slutningen af året var det Maria Spiers tur. Teksten var skrevet af W. Rantzaу, og lød som følger:

Prolog

»Sædvanlig bydes gjerne en Prolog
I et blandet, blomstersmykket Sprog.
Man træder frem, hvidklædt som en Lillie,
Fortæller, at man har den allerbedste Villie,
Og at det eneste, som man sig bryder om
Er, at de skjænker En en naadig Dom;
At Deres Bifaldssmiil er det Beviis
Hvorpaa vi kun alene sætter Priis –
Det er en smuk Triade – ak men kun,
Kun Sandhed dog med Modifikation;
Thi skjønt jeg sætter megen, megen Priis
Paa Deres Bifald – ja naturligvis!
Jeg har et Ønske til, ja, det er sandt,
Det deler jeg med hver en Beneficiant.
Ja, jeg vil være ærlig og reel
Endskjønt der er en meer prosaisk Deel.
Saa vil jeg tilstaa, at min bedste Skat
Er Synet af en Sal, hel fuldt besat.
Det gjør saa godt – det virker saa pikant,
Naar man i Horisonten skuer lidt kontant.
Ja, tilgiv mig, jeg beer! men jeg er gift,
Jeg holder Huus, og til en slig Bedrift
Udfordres der for Tiden ej saa lidt ...«²⁴

Beneficen gav godt, men hvad det gavmilde publikum ikke vidste var, at det virkelig gik dårligt hos familien Spiers. Camillos syn svigtede, og for hver dag der gik, tiltog blindheden. Maria Spiers måtte forsørge dem begge. Hun arbejdede bl.a. på Frederiksberg Morskabsteater, men situationen var i længden uholdbar. Hun søgte bevilling som teaterdirektør og fik den i foråret 1873 – i Camillos navn.

Desværre findes selskabets første spilletilladelse ikke, men det gør derimod den bevilling, som d. 28. marts 1889 blev udstedt til »Maria Spiers, Enke efter Theaterdirektør Camillo Ludvig Frederik Spiers ...« bevillingen gav ret til » for Betaling

(at) give dramatiske Forestillinger i Kjøbstæderne i Vort Kongerige Danmark, Vor Residentstad dog herfra undtaget, imod at hun (*i håndskrift*) af Indtægten erlægger en passende Kjendelse til de fattiges Kasse paa ethvert Sted efter Øvrighedens nærmere Bestemmelser, at han ikke benytter Bevillingen i Lokaler, hvor der samtidig med Forestillingen finder Beværtning Sted for Tilskuerne, samt holder sig de Regler efterrettelig, som Politiet, hvem denne Bevilling, forinden den afbenyttes, bliver at forevise, til Ordens Overholdelse eller i andre Maader matte foreskrive.«

Kravet om at lade sig registrere hos øvrigheden i de besøgte byer lader sig kun forklare ved en fortsat mistillid, til skuespillere og teatervæsen, fra myndighedernes side.

Intet tyder imidlertid på, at selskabet har haft problemer i besøgte købstæder. Den udstedte spilletilladelse er blevet fremvist, og de stedlige politimestre har som med en pen skrevet »Intet været at udsætte«. ²⁵

Bevillingen indeholdt desuden den bestemmelse, at den kun gjaldt Maria Spiers og ikke måtte lejes ud eller på anden måde overdrages til andre. Ligesom hun heller ikke måtte »... gjøre sig Skyldig i Overtrædelse af de i Lov om Eftertryk m.m. af 29de December 1857 § 17, jfr. Anordn. 30te August 1859 og 13de Juni 1860 samt Lov indeholdende Tillæg til Lov om Eftertryk m.m. af 24de Mai 1879 ...«. ²⁶

Sidste billede af Spiers. Han tilbragte sin sidste tid på St. Hans Hospital sammen med en af sine ungdomsvener, skuespiller Halberg (Anna Larssens far), men de genkendte ikke hinanden.

De love og forordninger, der henvises til, er ganske enkelt regler om ophavsrettigheder, men man får ved gennemsyn af det Spierske selskabs, og andre »provincsbanders« repertoire, ikke det indtryk, at loven er blevet taget alvorligt af forfatterne eller selskaberne.

»Jeg har allerede omtalt, at Forfatterhonorarerne for et halvt Hundrede Aar siden ikke spillede saa stor en Rolle som nutildags. Flere Forfattere overlod os deres Oversættelser og originale Arbejder gratis ... medens de Forfattere, der forlangte Honorar, var meget moderate i deres Krav.« ²⁷

Den folkekære og populære skuespiller Frederik Jensen debuterede den 23. juni 1881 i enakteren »Urmagerens Hat«. Det skete i Randers på »Rosenlund«, hvor »Det Spier-ske Skuespillerselskab« spillede sommerrevy.

Forfatterne var dog, som man kan se, ikke retsløse, og der blev betalt afgifter. Faste regler for afgifternes størrelse eksisterede imidlertid ikke. Ganske vist indgik bl.a. Körners Theateragentur – Victoria-gade 5 i København – standardiserede kontrakter på forfatternes vegne,²⁸ men ligeså tit blev der indgået aftaler direkte mellem forfatteren og teaterdirektøren. Som skrevet eksisterede der ikke faste priser for opførelsesretten, og det hørte ikke til sjældenheder, at der ikke blev betalt noget overhovedet. F.eks. betalte Camillo Spiers i 1879 blot 10 kr. for retten til et skuespil af A. Recke

Madsen og to år efter slet intet for opførelsesretten til Sophus E. Neumanns samlede produktion.²⁹

Det ser ud til, at de aftaler, Camillo Spiers indgik var særdeles fordelagtige. Enten har han været heldig eller også har han været en særdeles dreven forhandler, men ikke alle fik stykkerne til spotpris. F.eks. måtte direktør Th. Cortes i efteråret (14/10) 1881 betale 2000 kr. for opførelsesretten til Chr. Molbechs folkekomedie »Opad«.³⁰ Et efter datidens prisniveau næsten uacceptabelt beløb, og hertil kom, at kontrakten var behængt med forskellige klausuler. Bl.a. måtte stykket ikke spilles i København, hvilket i realiteten var uden betydning, men hertil kom det forhold, at det først måtte opføres, når det havde haft premiere på Det kgl. Teater.

Provinsteatermuseet på Helsingør Theater er desværre ikke i besiddelse af arkivmateriale, som kan af- eller bekræfte Cortes accept, men hvorfor skulle han ikke. Molbech var censor ved nationalscenen – professoren med den »gode« smag – stykket var blevet antaget 16/2,³¹ og premièredatoen var fastsat til 13/11.

Stykket blev ved premièren en dundrende fiasko. Det lykkedes imidlertid Emil Poulsen og Betty Hennings m.fl., at spille stykket frem til 5. akt uden mishagsytringer, »men i sidste Akt, hvor Helten vil Dræbe sig ved Kulos, indtraf Katastrofen. Folk lo befriede, da Emil Poulsen raabte: Luft! Luft!«.³²

For Det kgl. Teater kan fiaskoen med »Opad« næppe have haft den store betydning, men for et omrej-sende teaterselskab var situationen en helt anden – man havde ganske enkelt ikke råd til fiasko.

Camillo Spiers kendte de barske realiteter, og det har ikke været den rene spas, at han d. 24. april 1876, på første side af sin nye regnskabsproto-kol, skrev:

»O! Gud lad Held og Lykke
Min Forening stedse smykke«

Og heldet fulgte – ihvert tilfælde den første aften, hvor direktør Spiers kunne indkassere 66,38 kr i rent overskud, men man havde selvfølgelig også opført »Gøngehøvdin-gen« – en sikker kassesucces.³³ Man havde satset på det kendte. Vel vidende at til »en Førsteforestilling i en Provinsby var der saa at sige aldrig godt Hus. Men Anmelderen og den lille Klikke af faste Teatergæn-gere mødte.«³⁴

Gunner Sandfeld skriver i sin bog »Thalia i Provinsen«, om de danske provinsteatre fra 1870-1920, »Vi ved dog, at gagerne ved danske teater-selskaber i 1870'erne lå på det be-skedne gennemsnit af 90 kr. om må-neden, 150 for de største talenter og 30 for de mindste – »bagtæppe-knubberne« som de hed i teater-sproget, ...«. ³⁵ Det kan nok være, at det har været tilfældet ved de store selskaber, men hos de mindre og små farandoler var beløbet langt

mindre. Hos Spiers gav Juni måned i 1875 blot 44 kr. pr. person, hvis indtægten deles ligeligt, og heraf måtte skuespillerne så selv betale kost og logi – ca. 1,25 kr pr. døgn.³⁶

Økonomien har mildest talt været elendig, og mange teaterdirektører måtte da også opgive. Vilhelm Pe-tersen fortæller om, hvordan han engang klarede skæret, som kaldes lønningsdag, ved at vinde 900 kr. i hazardspil og fortsætter »Apropos Gagedag: følgende Episode passe-rede for mange Aar siden i Nyborg. En Teaterdirektør, der ikke kunde klare Sæsonens sidste Gagedag, brød ind i en Bank og reddede de fornødne Mønter til Gagen. Han blev opdaget og straffet. En af hans Skuespillere gav ham i fuldt Alvor det Skudsmål, at Bankrøveren var den ærligste Direktør, han endnu havde kendt, han vilde ikke snyde sine Skuespillere.«³⁷

Det Spierske Skuespillerselskabs regnskabsprotokol fortæller imid-lertid ikke kun om indtægter og ud-gifter, men også om repertoiret. Vi finder her stykker fra Det kgl. Tea-ters program bl.a. »Romeo og Ju-lie«, »Skovhuggerens Søn«, »Røver-borgen«, »De Lystige Koner i Win-sor«, »Elskovsdrikken«, »Møllen i Bjergkløften«, »Een Tjener og to Herrer« af Carlo Goldoni og under-ligt nok kun en enkelt komedie af Holberg – Jeppe på Bjerget. Ved si-den af de (endnu i dag) kendte og benyttede skue- og syngespil findes

der et hav af dramatiske »bedrifter«. Komedier, farcer, tragedier, syngespil, operaer og vaudeviller. Stykker, der i dag er fuldstændig ukendte og sikkert, hvis de blev opført, ville virke amatøragtige og ufrivilligt morsomme. Ikke blot ved indholdet, men også ved deres titler – her et lille udpluk – »En Urtepotte i Hovedet«, »Hovedes Datter« (en succes), »Det første graa Haar«, »Manden fra Sydcarolina eller den Forlorne Mulat« (en burlesk farce), »Jeg spiser hos min Moder«, »Naar Saltkaret vælter«, »I Rom«, »Piperman i Knibe« (en farce med Sange i een Act efter det franske) eller slet og ret »Petersen«.³⁸

Man må undres over det omfattende repertoire, men man var nødt til at tilpasse sig publikums ønsker – gik et stykke dårligt, måtte det skiftes ud til næste aften, og man gik ikke af vejen for de store udstyrsstykker.

En sikker succes på provinsscenen var »Gøngehøvdingen« og »Ridderen af Randersbro«. Begge udstyrsstykker, som fordrede mange mennesker på scenen. Hvordan »Det Spierske Skuespillerselskab« klarede problemet med de mange statister melder historien intet om, men dobbeltroller og et reduceret persongalleri kan have muliggjort opførelserne. F.eks spillede Maria Spiers helt frem til sæsonen 1888-89 både dronning Sofie Amalie og Palle i »Gøngehøvdingen«.³⁹ Andre selskaber tog imidlertid springet fuldt

ud og engagerede, med vekslende held, lokale dilettanter som statister. Axel Frische, den senere kendte Københavnske skuespiller, beretter om, hvordan han i 1896, under sin soldatertid i Randers meldte sig som statist. Han skulle spille Grev Gerts dørvogter i »Ridderen af Randersbro«. »Alvorligt havde han til-egnet sig instruksens første del: »Husk nu, De er livvagt, og kun over Deres lig går vejen til Gert«, men dens anden del: »Efter et par sværslag triller De død om«, havde han uheldigvis overhørt. Da Niels Ebbesen og hans mænd kom anstigende, slog han dem derfor drabeligt tilbage. De gik så efter en dæmpet rådslagning løs på ham igen, men helt forgæves. »Dø Dø! For Satan, mand!« hvædede Niels Ebbesen, men det virkede kun Yderligere ansporende på den tapre dørvogter, der nu i blindt raseri slog sværdet ud af hånden på Niels Ebbesen og sendte det ned i orkestret, hvorpå Ebbesen gjorde hurtigt omkring og dundrede ud med en høj-røstet bemærkning om, at han ikke var engageret til at optræde på en idiotanstalt.«⁴⁰

Så galt som i historien fra Randers gik det heldigvis sjældent, og for det Spierske Skuespillerselskab skete det aldrig. Tja, selvfølgelig var alle forestillingerne heller ikke her lige vellykkede, men de dårlige anmeldelser brillerer ved deres fravær i de hundredevis af avisudklip, som findes i Helsingør Theaters arkiver.⁴¹

90'ernes »sexbombe« og »Kupletsangerinde« Dagmar Hansen debuterede i 1888 hos Det Spierske Skuespillerselskab. Dagmar Hansen stod ofte, specielt inden gennembruddet i sommerrevyen »Ad Hækenfeldt til« i 1890, model for kendte kunstnere.

V. Bissen brugte hende til sin statue »Jægerinden«, og på Julius Paulsens maleri fra 1887 af Adams opvågningen i Edens have efter Evas skabelse ser vi en ganske nøgen 16-årig frk. Hansen.

Der findes ingen dårlige anmeldelser, men læser vi mellem linierne brister illusionen. Hør blot hvad en journalist i Grenå skrev om Maria Spiers d. 28/3 1881: »Aftenunderholdningen paa Hotel Dagmar i aftes var kun sparsomt besøgt. Fru Spiers, der er i Besiddelse af et sjældent smukt og velklingende Organ, samt et stort Talent i Retning af Deklamation, foredrog mange nette

Smaating, ligesom hun ogsaa forstod ved sin bløde og følelsesfulde Sangstemme at lægge en vis Inderlighed i de ellers ganske tarvelige Smaasange ...«. Talentet – ja, men en dårlig smag. Repertoiret var ganske enkelt forfærdeligt, hvilket »Antonius« alias Sophus Clausen ogsaa påpegede 15 år senere »Fru Spiers kender ikke sit eget Værd eller hun er alt for beskeden. Hvis hun en

Dag vilde forandre sit Repertoire en Smule og i Stedet for gamle Erik Bøghske Flovheder som Forelæsningsingen om »Tøflerne« vilde oplæse Ting der gik hende selv og os andre Nutidsmennesker mere til Hjærtet – er det ikke umuligt, at hendes Op-læsninger kunde blive noget helt enestående.

Thi Fru Spiers er virkelig ægte og usædvanlig. Endskønt hun har en lang Fortid som Skuespillerinde, er hun næsten fri for Skuespillerunoder. Det løgnagtige Ordbulder har hun intet af.⁴²

Maria Spiers var utvivlsomt en af de bedre på provinsscenen.⁴³ Hendes selskab var respekteret og bestod af dygtige og seriøst arbejdende skuespillere. To af disse huskes stadig, nemlig Fredrik Jensen og Dagmar Hansen, men alle har glemmt, hvor de startede deres karriere.

Mødet med Sophus Clausen må betegnes som en milesten i fru Spiers' liv. Clausen var begejstret, og i dagene efter forsøgte han sig som vejleder, men tiden var løbet fra den ambitiøse frk. Sørensen. Hun, romantikeren, turde ganske enkelt ikke at give sig i kast med nye opgaver, og sæsonen 1896-97 blev hendes sidste som rejsende skuespillerinde.⁴⁴

Efter 31 år på landevejen var det slut. Bevillingen var lejet ud og i 1900 giftede Maria Spiers sig med redaktør, ved Ritzaus Bureau i Århus, Thorvald Petersen.⁴⁵

NOTER

1. Sandfeld, G: Thalia i provinsen. s.49. Århus 1962.
2. Spiers, Maria: Teaterminder. Erindringer fra 31 Aars Rejseliv i Danmark og Norge. 1923, s.7. (herefter MS.)
3. M.S. s.12.
4. Kvam, K. mfl.(ed) Dansk Teaterhistorie bd.1 1992 s.24-28.
5. Neiiendam, Robert: »De farende folk« 1944 s.8-9.
Man ville helst have danske skuespillere, men det kunne ikke lade sig gøre »siden de fornødne Subjekter dertil ikke kunde tilvejrbringes paa engang, da enhver anser det for en Vanære at sætte sit Barn til Skuepladsen«.
6. Neiiendam, Robert: »De farende folk« 1944 s.17-18.
7. Overskou, Thomas: Af mit liv og min tid. bd.2 1916 s.70-85.
8. Petersen, Vilhelm: Foran og Bag Kulisserne – Teaterindringer. 1931, s.11-12.
9. Neiiendam, Robert: Teatermuseet ved Christiansborg, Kbh. 1959 s.72-73.
I 1804 oprettedes ganske vist en »dramatisk Planteskole« med Michael Rosing som førstelærer og Knud Lyne Rahbek som hjælper, men i takt med udviklingen af Rosings sygdom mistede Rahbek grebet om eleverne, og i 1816 lukkede skolen.
10. Neiiendam, Robert: Folketeatrets historie, 1908 s. 282.
Jensson, Liv: Biografisk Skuespillerleksikon, Oslo 1981.
11. Spiers, M: Teaterminder s.27.
12. Faaborg Avis. Torsdagen den 18. October 1866.
13. Spiers, M: Teaterminder s.19.
14. Petersen, Vilhelm: Foran og Bag Kulisserne 1931, s.15-19.
15. Camillo Spiers' scrapbog for perioden oktober 1864 – januar 1874.
Scrapbogen findes på Helsingør Theater – DgB (ureg.)
16. Spiers, M: Teaterminder s.58.
17. Nystrøm, Eiler: Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes tid. Kbh. 1910, s.218-221.
18. Kjærulf, A. og Ramsøe, O: Den Danske Revy bd. 1. Kbh.1934 s.45-46.

Maria Spiers som agtværdig borgerfrue i 1910. Hun var da bosiddende i Århus og gift med redaktør Thorvald Petersen.

19. Brandes, Edvard: Fremmed Skuespil-kunst, Kbh.1881 s. 3-34.
20. Jenson, L: op.cit.
21. »Den Spierske Samling« ureg.vielsesat-test.
Maria Spiers skriver i sine erindringer, at ægteskabet blev indgået den 28. december – en prægtig kvinde.
22. Spiers, M: Teaterminder s.63-68.
23. Sygejournal for Camillo Spiers, fra Kom-munehospitalet i København, 6. afd. maj 1888, samt fra Sct. Hans Hospital, Ple-jestiftelsen, tilgang 1888 og 89 findes på Københavns Stadsarkiv.
Papirerne viser syfilis i tredje stadie, samt det forhold, at hustruen ikke er smittet.
24. Spiers, M: Teaterminder s.80-81.
25. Var teaterdirektøren bundet af regler og forordninger – ja så var skuespillerne det endnu mere. Gennem den oprettede kontrakt, og teaterselskabets interne love overgav skuespillerne sig i realite-ten til direktørens nåde.
DgB Mus.nr. 1524A:58, 1524B:58, 1524C:58.
Samt love for Camillo Spiers' »Skuespil-lerselskab (ureg.).
26. Bevillingen findes i »Maria Spiers Sam-ling«, som er på Helsingør Theater i Den gamle By.
27. Spiers, M: s. 106-107.
Sandfeld, G: Thalia i Provinsen s.69.
DgB. Mus.nr. 470:58, Brev fra skuespil-ler Sophus E. Neuman, der giver dir. Cam-illo Spiers tilladelse til at opføre alt, hvad han har skrevet og oversat. Alt uden honorar.
28. »Den Spierske Samling« DgB.Mus.nr. 455:58 og 476:58
29. »Den Spierske Samling« DgB Mus.nr. 470:58, 473:58.
30. DgB Mus.nr. 409:58
31. Neiiendam, R :Det kgl. Teaters Historie bd. III. 1878-1882, Kbh.1925 s. 209.
32. op.cit. s.170-171
33. Camillo Spiers' regnskabsprotokol.
DgB Mus.nr. 1516:58.
34. Petersen, Vilhelm: Foran og Bag Kulis-serne – Teatererindringer. Kbh.1931 s.17.
»Aa, De kan tro, der er et Whistparti hos Borgmesteren med to blinde Mak-kerer!«.
35. Sandfeld, G: Thalia i Provinsen, Aarhus 1962, s. 29-30.
36. DgB. Mus.nr. 1516:58.
Spiers, M: s.94.
37. Petersen V: op.cit. s.44-45.
38. DgB. Mus.nr.1520:81 og 1125:88
39. Spiers, M: s.134
Rollen som Palle afgav hun »med blø-dende Hjerter til en ung Begynderinde Dagmar Hansen« (Oh Dagmar, Oh Dag-mar).
40. Sandfeld, G: ibd. s.62-63.
41. De fleste af udklippene er forsynet med dato og årstal, men avisens navn er ude-ladt.
42. Lolland Falsters Folketidende 12/2 1896.
43. Spiers, M: s. 157.
44. Ifølge bestemmelser, der gælder for spil-lebevillingen, kunne den ikke lejes ud, men det var mere reglen end undtagel-sen, at det skete – med ministeriets vi-den og accept. Ja – der fulgte faktisk en pensionsforpligtigelse med bevillingen overfor den tidligere indehaver.
Fru Spiers' bevilling blev først lejet af Ju-lius Jacobsen og efter dennes død i 1899 af Hjalmar Schønfeld, som beholdt den til 1922, hvor den blev overtaget af Hol-ger Rasmussen, der kontraktligt forplig-tede sig til at betale fru Spiers 900 kr. i årlig pension.
45. Aarhus Stiftstidende d.8/10 1906 i anled-ning af Maria Spiers 40 års jubilæum.

»Dandse, dandse Dukke min!«

Af BIRGITTE KJÆR

»Dandse, dandse Dukke min!
Nei, hvor Frøkenen er fiin!
Cavaleren ligesaa,
Han har Hat og Handsker paa,
Buxer hvide, Kjole blaa,
Ligtorn paa den store Taa.
Han er fiin, og hun er fiin.
Dandse, dandse Dukke min!

Her er gamle Lisemo'er!
Hun er Dukke fra i Fjor;
Haaret nyt, det er af Hør,
Panden vasket er med Smør;
Hun er ganske ung igjen.
Kom Du med, min gamle Ven!
I skal dandse alle Tre.
Det er Penge værd at see.

Dandse, dandse Dukke min!
Gjør de rette Dandsetrin!
Foden ud ad, hold Dig rank,
Saa er Du saa sød og slank!
Neie, dreie, snurre rundt,
Det er overmaade sundt!
Det er nydeligt at see
I er' søde alle tre!«

»Ja, det er nu en Vise for meget smaa
Børn!« forsikkrede Tante Malle; »jeg
kan med bedste Villie ikke følge med i
denne »dandse, dandse Dukke min!«
men lille Amalie kunde det; hun var kun
tre Aar, legede med Dukker og opdrog

disse til at blive ligesaa kloge som Tante
Malle.¹

Den lille Amalie i H. C. Andersens
mini-eventyr »Dandse, dandse Duk-
ke min!« har tre dukker: den fine
Frøken, Cavaleren og gamle Lise-
mo'er. Den fine Frøken har sikkert
været en dukke lige så fin som den,
Den gamle By i forsommeren 1994
modtog som gave fra CAC-fonden,
en dukke med et af de i dag meget
sjældne, fine, glaserede porcelæns-
hoveder fremstillet på Den Konge-
lige Porcelænsfabrik i 1840'erne i et
af de første år efter, at fabrikken
havde startet sin første produktion
af dukkehoveder.²

Den lille Amalie prøvede at op-
drage sin dukke til at blive en klog,
voksen dame, og hendes dukke har
da heller ikke været en barnedukke,
men en fin dukke af udseende såvel
i ansigt som i kropsholdning som en
voksen dame; de små piger skulle
gennem legen lære den voksne
kvindes rolle. Først senere i 1800-
tallet begynder børnedukker at blive
almindelige. Karakteristisk er det
da også, at dukkerne i H. C. Ander-
sens lille mini-eventyr er »den fine
Frøken«, en ung, netop voksen
pige, der skal til bal med sin Cava-
ler.³

»Dandse, dandse Dukke min!« 23

Dukke fra 1840'erne i original kjole fra tiden. Dukken viser en voksen, men sikkert ung kvinde; kjolens lyserøde farve var meget yndet til unge piger. Børnedukker var endnu sjældne. Mus.nr. 655 A-F: 94, gr. 29A. (Foto: Knud Nielsen).

Dukker af typen med hoved, underarme og underben af porcelæn støbt i en form og krop af skind eller stof var en forholdsvis ny ting i 1840'erne. Først i 1830'erne ser denne, i dag klassiske dukketype dagens lys. Produktionen synes at starte i Tyskland, hvor så berømte fabrikker som Meissen, Nymphenburg og Det Kongelige Porcelænsmanufaktur i Berlin er blandt de første til at fremstille de små porcelænshoveder. Selvfølgelig havde

man fremstillet dukker før; de kunne være skåret i træ og f.eks. gjort fine med voksovertræk i ansigtet og på de synlige lemmer, eller mere simpelt, med papmaché. Man havde også haft småfigurer, der var støbt helt i porcelæn. Det er fra disse sidste, man mener dukkerne med løse hoveder og lemmer i porcelænsmasse har udviklet sig. De små figurdukker fremstilledes nemlig ved at hoved og lemmer modeleredes eller støbtes hver for sig, og så først ved brændingen arbejdedes sammen.⁴ Disse småfigurer var selvfølgelig stive og ubevægelige. Udskiftede man nu porcelænskroppen med en blød krop og monterede lemmerne på den, fik man en mere bevægelig dukke. Denne idé er måske opstået under inspiration fra trædukker, der i hvert fald allerede i 1830'erne produceredes med bevægelige lemmer. Den gamle By ejer netop en sådan trædukke, sandsynligvis fremstillet i Sonneberg og forhandlet til Danmark, måske på et marked. Sonneberg i Thüringen havde en stor eksport af trælegetøj til hele Europa.⁵

Den Kongelige Porcelænsfabrik er mest kendt for sin produktion af spisestel, vaser og lignende større genstande. Men sideløbende med denne produktion fremstillede man også mere almindelige genstande, i flæng kan nævnes småting som pi-behoveder, stokkehåndtag, knapper, dukkestel, dørgreb og dørplader m.m. Hertil kommer så fra 1842

også en produktion af dukkehoveder.⁶ Man synes altså hurtigt til at følge tendenserne fra Tyskland op.

Den gamle By's nyerhvervede dukke skal beskrives lidt nærmere for at se, om det kan være muligt at datere den nøjere. Hele dukken er ca. 45 cm høj, heraf udgør hovedet med brystplade ca. 10 cm. Kroppen, overarme og benene er betrukket med fint, hvidt glacéskind over en stopning, sandsynligvis af klude, der kan anes gennem en brist ved venstre skulder. Benene har været formgivet ret naturalistisk. Torsoen er oprindelig syet meget grundigt og omhyggeligt, men der er i dag flere, lidt grove reparationer at se. Dukkens underarme med hænder, med strakte fingre er af hvidt, glaseret porcelæn. Hovedet og brystpladen viser en ung, voksen kvinde; det er af glaseret porcelæn med et svagt rosa skær; kinderne har en ekstra rødme; øjnene er blå; der er mørkebrune, klart tegnede øjenbryn, næsebor og tårekanal og øjets overkant markeres med samme røde farve som de fint tegnede læber på den lukkede mund, der dog lader antyde et smil. Håret er meget mørkt brunt, forhåret skilt i midten og redt glat ned til begge sider, hvor det går i en blød bue fremad ved ørene, bag hvilke det stryges bagud for at samles med det tilbageredte issehår i en knude i nakken; bag ørene en lille krølle ned ad nakken. Det malede arbejde er meget smukt og delikat udført. At det drejer sig

Dukken ses her iført undertøj. Strømperne og mamelukkerne er originale; særken er, selv om formen er korrekt, dog yngre (maskinsyet). (Foto: Knud Nielsen).

om en dukke fra Den Kongelige Porcelænsfabrik fremgår ikke af dukkehovedets ydre; man må faktisk skille hovedet fra torsoen i de 6 fastsyningshuller i brystpladen for at komme til at kunne se op i dukkehovedets indre. Her ses på indersiden af rygstykket den mærkning, som Den Kongelige Porcelænsfabrik anvendte ca. 1820-50: tre skråt-stillede blå penselstrøg med en lille blå prik for enden.

Væsentlige dele af dukkens tøj er det originale, håndsyede, inderst

dog en chemise af hvidt lærredsvævet bomuld, der er nyere, da den har maskinsømme. Men de fine strømper er originale, strikkes i glatstrikning af tyndt, hvidt bomuldsgarn med en lille ribkant samt et gennembrudt mønster foroven i hver side; lægstykket og tåspidsen er faconstrikkede, og der er kilehæl, – nydeligt arbejde. Herover bæres et par originale, håndsvede mamelukker af tyndt, hvidt lærredsvævet bomuld; de består, som ægte mamelukker, af to lange ben, der er åbne bagtil og kun lukkede et ganske kort stykke ned over maven og ellers holdes sammen af et bindebånd i taljens løbegang; skridtåbningen på hvert ben er meget dyb. Forneden afsluttes hvert ben af dels et lille mellemværk af lidsebånd og hækling, dels en lille tilsvarende blonde. Over mamelukkerne igen bærer dukken et skørt af hvidt kammerduge kantet forneden af en bred maskinblonde, der skal ligne en flamsk knipling af Binche-type; skørtet er maskinsyet og ikke originalt.

Selve dukkens kjole er, som strømper og mamelukker, original og, trods enkelte brist i livets stof, et fint og meget velbevaret arbejde. Kjolen er af tyndt lærredsvævet rosa bomuld, som i livet er foret med hvidt lærredsvævet bomuld. Kjolen er syet i typisk modesnit for 1840'erne. Over livets stramme og kropsnære foer er det tynde, rosa stof kraftigt rynket til den brede bådformede

halsudskæring; denne vidde samles midtpå i taljen; tilsvarende ses bagpå med vidden fordelt på hver side af rygåbningen. Ærmerne er lange og med nogen vidde, der øverst på overarmen er samlet og nedsyet, mens ærmets vidde poser ud på underarmen. Skørtet har megen vidde og kantes forneden af en rundtløbende »løbende hund«-bort af et fint, smalt, hvidt lidsebånd. Samme lidsebånd er brugt som kantning forneden ved ærmets manchete samt på hver side af det stramme taljestykke. Kjolen har ryglukning. I taljen er bagpå placeret en lang sløjfe af det rosa stof, kantet med det hvide lidsebånd.

Vi skal nu se, om det er muligt, ud fra dukkehovedets og kjolens detaljer, at datere dukken nærmere.

På dukkehovedet er det frisuren, der bedst giver holdepunkt for en mere præcis datering, om end også ansigtets sminkning er tidstypisk: Dukkeansigtets skære, hvid/rosa hud med de klart røde læber var modeidealet; kindernes rødme og læbernes farve skulle helst være ens, til mørkhårede personer i netop den klare, koralrøde farve, der ses på vor lille dukke. Øjenbrynene skulle, som på dukken, være smalle, mørke, lange bueslag. Den lille dukkes ansigt viser os tidens ideal.⁷ Det gælder også frisuren. Det midterskilte hår var populært i flere årtier i begyndelsen af 1800-årene, men de detaljer, man kunne pynte den enkle frisure med, kunne variere.

Omkring midten af 1830'erne ser vi det træk, vi genfinder på dukkehovedet, nemlig den blødt svungne hårtunge frem og ned mod ørene. Dette træk kan vi følge op gennem 1830'ernes sidste år og frem til i hvert fald 1845/1850.⁸ Ud fra ansigtet og frisuren kan vi nok ikke indsnævre dateringen til mere end 1840'erne.

Men kjolens detaljer kan måske hjælpe os lidt nærmere; især ud fra livets detaljer er det muligt at lave ret sikre dateringer. 1830'ernes kvindekjoler er karakteriseret af de meget store skinkeærmer, altså ærmer med meget stor, ballonformet vidde foroven ved skuldrene, der smalner til mod hånden. Men allerede i slutningen af 1830'erne ses de første ærmer med vidden nedsyet ved skulderen og med vidden posende om underarmen som på vores dukkekjole, og i slutningen af 1840'erne ses den næste ærmetype dukke op, ærmet, der nedadtil åbner sig for at lade et underærme titte frem. Skal man vove en indsnævring af dateringen, stammer kjolen altså snarere fra første end sidste halvdel af 1840'erne. Kjolelivets vandrette taljeoverskæring er også et træk, der peger tilbage til 1830'erne, selv om den ses op i 1840'erne sideløbende med det nye træk, at livet skæres ned i en spids foran; igen kan vi med forsigtighed nærme os 1840'ernes første halvdel. Skal vi endelig se på kjolestoffets fine, rosa farve, giver det os ikke så

megen hjælp; netop denne farve var meget populær til unge piger, både i 1830'erne, 1840'erne og op i 1850'erne.⁹

Vort udgangspunkt for at prøve at indsnævre dateringen er altså dels oplysningen om, at Den Kongelige Porcelænsfabrik starter produktionen af dukkehoveder i 1842 og at den mærkning, der ses inden i hovedet, går af brug ca. 1850. Men selv indenfor dette korte tidsrum skulle det altså være muligt at indsnævre dateringen, idet detaljer som de nedsyede ærmer og den vandrette taljeoverskæring snarere tyder på en datering tættere på 1842 end på 1850. Med lidt forsigtighed skulle det altså være muligt at placere dukkehovedet blandt de første i Den Kongelige Porcelænsfabriks produktion, og dens tøj som utvetydigt samtidigt hermed.

Hvem har så syet tøjet til dukken? Der er intet, der tyder på, at Den Kongelige Porcelænsfabrik har handlet færdige dukker, kun hovederne. Men dukkernes kroppe er ofte lavet af fint, hvidt handskeskind, og syningerne er aldeles professionelt udførte. Og fra senere i århundredet ved vi, at man netop hos handskemagerne kunne købe færdige dukker, og mon ikke også man kunne henvende sig der med et hoved og bede dem montere det. Tøjet er vel så blevet syet i hjemmet. Selv om håndsyningen på f.eks. kjolen på os virker overordentlig professionelt syet, er der ingen grund

Nærbillede af dukken, hvor det fine porcelænshoved med sin delikate bemaling ses. Det er fremstillet på Den kongelige Porcelænsfabrik i København i tiden mellem 1842 og ca. 1850; muligvis kan man, pga. det samtidige kjolelivs detaljer som den vandrette taljeoverskæring og ærmets ned-syning på overarmen indsnævre dateringen til tættere på 1842 end 1850. (Foto: Knud Nielsen).

til at tro på, at der har fundet en regulær professionel tilvirkning sted. Tidens kjoler til børn og voksne er syet lige så fint. Det kan være moderen, en kvindelig slægting, en af husets unge piger, eller den syerske, der måske har færdes i huset for at sy og reparere familiens tøj, der har syet tøj til dukken.

Dukker med porcelænshoved var, til trods for at hovederne var masse-

producerede, dyre dukker, og den lille Amalie havde, ved siden af de to fine dukker, da også »den gamle Lisemo'er«. Den kostbare porcelænshoveddukke kan have været »søndagsdukken«, mens man til hverdag legede med de mere beskedne dukker af træ, stof eller lignende materialer, der ikke så nemt gik i stykker.

Hvad har så piger som Amalie kunnet lege, hvis de havde været

den lykkelige ejer af så fin en dukke som Den gamle By's nyerhvervede »fine Frøken«, ud over at prøve at gøre hende »ligesaa klog som Tante Malle«? Dukken er jo ikke et barn, men en netop voksen ung pige/kvinde, og det lille barn har gennem dukken leget sig ind i den unge piges drømme og forpligtelser. Hun har drømt om at skulle til de baller, hvor hun ville have mulighed for at møde sin kommende ægtemand; ægteskabet var pigernes mest realistiske fremtidsmulighed. Måske har hun ladet legen udvikle sig, og »den fine Frøken« er blevet gift med »Cavaleren«. Så har hun kunnet lege sig ind i sin kommende rolle som husmor og værtinde i sit eget hjem og invitere gæster til the eller kaffe. Heller ikke her ville Den Kongelige Porcelænsfabrik svigte Amalie. Allerede fra slutningen af 1700-årene havde fabrikken lavet dukkestel, og i 1840'erne ville »den fine Frøken« sikkert have ønsket sig det dukkestel »i Rococo Maneer«, fabrikken netop havde fremstillet.¹⁰

Museets charmerende nyerhvervelse er ikke blot en fin antikvitet; den fortæller en historie om pigernes lege og opdragelse og om forventningerne til deres fremtidige liv.

Efterskrift

Efter at manuskriptet var afleveret, har jeg haft mulighed for at se Den Kongelige Porcelænsfabriks samling af dukkehoveder fra tiden omkring 1850. I samlingen findes ikke alene både større og mindre udgaver af det hoved, der ses på Den gamle Bys dukke; det ses også, at produktionen har omfattet flere modeller. På disse er såvel ansigtet som frisurerne modelleret anderledes end på museets dukke, frisurerne endda ofte meget kompliceret. Arkivar Steen Nottelmann, Den kongelige Porcelænsfabrik, gjorde mig opmærksom på, at et enkelt af dukkehovederne viser en frisure, der synes at trække dateringen op i 1850'erne; hovedet er mærket på samme måde som DEN GAMLE BYS dukke: 3 blå streger med en prik for enden. Denne mærkning synes altså ikke nødvendigvis at ophøre i 1850, som ellers anført af Grandjean (1962).

Steen Nottelmann takkes for sin venlige hjælpsomhed under mit besøg på Den kongelige Porcelænsfabrik.

NOTER

1. Citeret fra H. C. Andersen: Samlede Skrifter XV, 1880. Det lille mini-eventyr »Dandse, dandse Dukke min!«, hvori også sangen om de tre dukker: den fine Frøken, Cavaleren og den gamle Lise-mo'er indgår, er skrevet i 1850'erne.
2. Mus.nr. 655 A-F: 94, gr. 29A.
3. Se de to artikler i Købstadmuseet »Den gamle By«. Årbog 1990 og 1991: Birgitte Kjær: Århundredets Bal I og II.

4. Mary Hillier: Dolls and Dollmakers. London 1969. P. 144.
5. Erna Lorenzen: En dukke fra 1830-40. Købstadmuseet »Den gamle By«, Årbog. 1967.
6. Bredo L. Grandjean: Kongelig Dansk Porcelain. København 1962.
7. Christina Lindvall-Nordin: Rosor på kind. Sminket genom tiderna. Uddevalla 1984.
8. Se f.eks. C. W. Eckersbergs studie/maleri af en ung, nøgen kvinde foran et spejl, set fra ryggen mens hun sætter sit hår, malet ca. 1837. Dansk Kunsthistorie bd. 3. Kbh. 1972, p. 309.
9. Se f.eks. Jørgen Roeds maleri »Haven med den gamle Døbefont« fra 1850 (u. farv. gengivet i Dansk Kunsthistorie 3, Kbh. 1972, p. 363) og Christen Dalsgaards maleri af den 16-årige Pauline Augusta Gundelach fra 1852 (Dansk Kunsthistorie 3, Kbh. 1972, v. p. 40). Helt op i 1860'erne er den lyserøde farve brugt til unge piger, se Den gamle By, mus.nr. 1554:52, en kjole til en pige på ca. 12-14 år.
10. Bredo L. Grandjean: Kongelig Dansk Porcelain. Kbh. 1962.

Peter Christians verden

Historien om en told- og konsumtionsbetjent under Frederik den Sjette*

Af CHRISTIAN KVIUM

I 1919 udkom pastorinde og forhenværende kongelig skuespillerinde Pauline Petersens erindringer, 33 år efter hendes død.¹ Hun beretter heri levende og ganske udførligt om sine norskfødte forældre og sit liv med dem. Portrættet af faderen, Peter Christian Clausen, der i årene mellem 1796 og 1837 var told- og konsumtionsbetjent i Vordingborg og Nyborg, er en lille perle. Nogen egentlig biografi får vi selvsagt ikke, og der er meget i Peter Christians tjenstlige og private liv, især i de senere år, vi kunne have ønsket bedre belyst. Men vi lærer denne (næsten) helt almindelige betjent at kende som en virksom, tænkende mand, der bestemt var andet og mere end det beskedne embede, han bestred, og det er faktisk et særsyn.²

Peter Christian blev født den 25. april 1765 på landet i det sydlige Norge.³ Som ældste søn skulle han have overtaget den fædrene gård, men bondelivet interesserede ham ikke. »Hvor langt hellere klatrede

han ikke om mellem Klipperne for fra de højeste Punkter at skue ud i den Verden, der laa udenfor den snevre Kres, hvori han bevægede sig,« skriver Pauline (1), og måske var det virkelig sådan. I al fald lod han sig omkring 1780 indrullere i Søndenfjeldske Regiment, hvis øverstkommanderende, general-løjtnant von Mansbach,⁴ fattede behag i hans præsentable udseende og åbne væsen⁵ og antog ham som sin oppasser. Og så kom Peter Christian sandelig ud i verden. Blandt andet var han med generalen i Tyskland, hvor han lærte sproget. Han begyndte ved samme lejlighed at spille guitar, som var højeste mode i tiden, og da han var begavet med en god sangstemme, forstår man vel, at han gjorde lykke i det fine selskab.⁶ Dog ikke uden visse menneskelige omkostninger, mener Pauline. For det unge, påvirkelige gemyt »forblev vel næppe uberørt af den letsindige Adfærd, som han var Vidne til mellem de høje Herrer, som han i sin underordnede Stilling kom i Berø-

Pauline Clausen som hun så ud i 1832, da hun tog sin afsked fra Det kongelige Teater og giftede sig med cand.theol. Henrik Petersen.

ring med, og Rejselivet gav ham en Hang til Adspredelser, der senere ofte skadede ham i Livet« (2f.).

Under et ophold i København mødte han sin kønne landsmandinde Kari,⁷ der havde lært »Skrædersyning og Modepynt« i Laurvig og nu var i huset hos admiral Grodtshillings i Frederikshald.⁸ De faldt for hinanden, giftede sig og fik, mens Peter Christian endnu var i generalens tjeneste – nu formentlig med rang af underofficer⁹ – tre døtre, Charlotte Amalie (Lotte) i 1787, Johanne Georgine (Georgine) i 1789 og Isabella (Bella), der var opkaldt efter generalens purunge hustru (jfr. note 4), i 1791. Men nu var der blevet mange munde at mætte,

og i 1796 forlod familien Norge og flyttede til Vordingborg, hvor generalen havde skaffet Peter Christian et lille embede som told- og konsumtionsunderbetjent.¹⁰ Her fødte Kari inden længe en søn,¹¹ og mærkeligt nok blev der nu råd til at købe en – efter beskrivelsen at dømme ganske nydelig – gård i byen, hvor Pauline (eller Anna Pauline Margrethe, som hun egentlig hed), det femte og sidste barn, kom til verden den 30. oktober 1803.¹²

Årene herefter har åbenbart ikke været kedelige, for som Pauline skriver, havde Peter Christians bevægede ungdomsår »efterladt Følger i hans Karakter, der gjorde ham uskikket til et stille husligt Liv. Adspredelser, Forandringer og Selskab var og blev en stadig Trang for ham, og lidt efter lidt gjorde min Moder den højtelskede Mands Tilbøjelighed til sine, saa at enhver, der traadte ind under deres simple Tag, fandt et muntert, gæstfrit Hus« (7). Også de engelske soldater, der i krigsåret 1807 blev indkvarteret i byen for en kortere periode, fremgår det.¹³

Det var nu ikke bare underholdning, Peter Christian søgte: man fornemmer, at han stiledede mod at komme ind i byens bedre kredse. Helt urealistisk har et sådant projekt næppe været. Udstråling og levemåde havde han jo, og som nyankommen kan han meget vel have oplevet en vis imødekommende interesse fra borgerskabets side. På

Jens Juels portræt fra 1772 af Frederikke Louise Grodtshilling f. Lütken, der var Kavis »Type for en komplet Dame«.

Alexander Roslins portræt
fra 1777 af kong Gustav
III af Sverige (1746-
1792).

længere sigt må hans ringe indtægt og sværmerisk-uborgerlige rastløshed dog have været ham et par tunge klodser om benet.^{13a} Og så havde han ovenikøbet i en ung alder fået sin gudstro forstyrret af upassende nye ideer. For husfredens skyld havde han længe holdt lav profil og iagttaget »de ydre Reli-

gionsskikke«. Men da han ved århundredskiftet stiftede bekendtskab med den hyperkritiske teolog Otto Horrebows tanker om Jesus og Fornuften,¹⁴ ville han til Karis sorg ikke længere gå til alters,

ja, for ikke at høre ham drive Spot med hendes Tro blev hun ogsaa fra Kirken, og af

samme Grund kunde hun heller ikke tale med os Børn om Skriften. Jeg havde hørt min Fader sige: »Moses, Christus og Napoleon er de tre største Mænd, der har levet,« men hvem Moses og Christus var, vidste jeg ikke. Derimod hørte jeg stadig Tale om Napoleon, ham kendte jeg godt, ja havde endogsaa skrevet et Digt om ham. »Min hele Tro,« hørte jeg en anden Gang min Fader sige: »ligger i den Sætning: Handl imod din Næste, som du ønsker at blive behandlet selv!« Forresten hørte jeg ham desværre mangen Gang søge at gøre Skriften latterlig, og enhver Ytring af Guds frygt, troede han, var et Kendetegn på en indskrænket Forstand (34).

At Vordingborg efterhånden blev denne raisonens bannerfører for lille, kan ikke undre. Det blev lønnen tydeligvis også, og i 1811 besluttede han – på trods af familiens protester – at opsigte sit embede og forpagte gæstgiveriet i Roskilde Kro.¹⁵ Hermed endte han og Kari, som Pauline skriver, det lykkeligste afsnit af deres liv. For ikke blot måtte de efterlade sønnen i Vordingborg, hvor han var begyndt på latinskolen, og nogen tid efter ankomsten til Roskilde sætte Pauline i kost hos ægteparret Sedlaczek i København, så hun kunne komme i skole:¹⁶ Peter Christian fandt ej heller den »let flydende Rigdomskilde«, han var blevet stillet i udsigt, men surt og ulønsomt slid fra morgen til aften på et tidspunkt, hvor der måtte investeres megen energi i at få de tre voksne døtre ordentligt gift. Med Georgine og Isabella gik det planmæssigt: Georgine ægtede samme år Anders Jørgen Olufsen, der var

købmand i Sakskøbing, og Bella siden kompagnikirurgen Carl Christoffer Heitmann. Med Lotte, den ældste, gik det slet ikke. Hun blev – efter tre tidligere forlovelser – forlovet med en regimentskvartermester Gustav Møller, svensk af fødsel og efter sigende søn af svenskekonigen Gustav den Tredje, som han lignede slående (det kunne Peter Christian bekræfte, for han havde som general von Mansbachs kurér stået ansigt til ansigt med kongen efter træfningen ved Kvistrumbro den 29. september 1788,¹⁷ og kongen havde klappet ham på skulderen og kaldt ham »min Gosse«). Møller havde efter Paulines mening »noble manerer og et smukt, endog imponerende Væsen« (29). Men noget godt parti var han ikke. I 1813 blev han nemlig indsat i Kastellet for at have forgrebet sig på regimentskassen og siden afskediget.¹⁸ Peter Christian og Lotte besøgte ham i cellen, hvor han fuld af fortrøstning udbredte sig om sin og Lottes fremtid. Men far og datter var kommet på bedre tanker, og kort efter blev forlovelsen hævet.¹⁹

På dette tidspunkt havde Clausens allerede forladt Roskilde kro: Peter Christian var efter halvandet års tid sluppet nogenlunde helskindet ud af kontrakten og havde aldeles ubelært af sine erfaringer straks forpagtet den idylliske Kallehave Færgegård.²⁰ Men heller ikke denne gang gik det, som han havde håbet, for han og Kari »forstod sig ikke

paa Landvæsen, og det var i Kallehave det væsentligste, som de skulde leve af. Altfor gode og gæstfri, selv ærlige og redelige og derfor tillidsfulde mod andre, blev de ofte bedragne og indsaa snart, at de ikke kunde bestaa her«(36). Han besluttede derfor at søge ind i told- og konsumtionsvæsenet igen, afstod forpagtningen af Færggården på rimelige betingelser og købte et beskedent hus i Strandgade i Vordingborg, hvor familien skulle bo, indtil han havde skaffet sig en stilling og afsluttet en proces, han havde måttet føre mod køberen af deres tidligere hjem i byen.

I foråret 1814 begyndte han at tage til København for at rende sin konge og de høje herrer i General-toldkammeret på dørene. Men nu efter Kielerfreden og afståelsen af Norge – hvorover der naturligvis blev udgydt mange tårer i det clausenske hjem – var der alt for mange ansøgere til de få ledige embeder,²¹ og først den 13. juni 1816 blev han allernådigst udnævnt til underbetjent i Nyborg.²² I mellemtiden havde Kari måttet sørge for, at der kom mad på bordet, og det var ingen let opgave. For Georgine var vendt hjem fra Saksøbing med sine børn, da ægtemanden – som så mange andre købmænd efter statsbankerotten i 1813 – var gået fallit,²³ og Isabella var kommet for at føde sit første barn. Men Kari gjorde, hvad hun kunne: sønnen blev taget ud af latinskolen (hvor han ellers

havde været »en af de flinkeste Disciple og Dux i sin Klasse« (38), de fleste ejendele af værdi blev solgt, Georgine og Isabella blev sendt tilbage til deres mænd og boligen skiftet ud med en lille lejlighed hos købmand Ditzel.

Pga. Peter Christians mange dyre ophold i hovedstaden kom familien ikke desto mindre i gæld, og derfor kunne Kari og børnene ikke få lov at rejse til Nyborg, da han var tiltrådt sit nye embede: kreditorerne ville først se penge på bordet. Ved to »hengivne Sømænds« hjælp lykkedes det dem imidlertid at sejle bort i ly af natten og – i stærk storm – nå ind under Falsters kyst. Her søgte de tilflugt hos en skovfoged, og da de næste dag skulle videre, afslog den gode mand pure at modtage betaling for pleje, kost og logi, for Peter Christian havde engang taget ham på fersk gerning, da han ville smugle et anker brændevin ind, men havde ladet ham slippe med en »venlig Formaning«, og en sådan velgerning måtte selvfølgelig gengældes.

Der er noget ufortalt ved denne gribende historie. Måske havde Peter Christian virkelig været Vordingborgs flinke tolder. Men det udelukker jo hverken, at han kan have tjent penge på at være flink, eller at han i arbejdsløshedsperioden efter hjemkosten fra Kallehave kan have været involveret i en eller anden form for organiseret smugleri.²⁴ Men nu var han altså blevet

told- og konsumtionsbetjent i Nyborg, og det spandt han ikke guld af, så Kari måtte endnu engang neddæmpe sine ambitioner på de yngste børns vegne:

Uagtet jeg selv havde haabet og min Moder fast troet, at jeg nu skulde komme i en god Skole, saa at jeg engang i Tiden kunde tage ud som Guvernante, saa blev dog vore Forventninger atter skuffede. Min Faders Embede kunde ikke strække sig videre end til vort Ophold og til nu og da at afbetale paa den betydelige Gæld, han var kommen i. Af alle de Sorger, der nedbøjede min gode Moder, troer jeg dog, at det saarede hende mest, at hendes eneste Søn maatte anbringes i Handelsstanden, som han ikke følte Lyst til, og som dengang var et Nødanker, Forældre altid greb til, naar de ej havde Evne til at lade deres Børn gaa Embeds- eller Militærvejen og var for stolte til at lade dem blive Haandværkere. Han blev sendt til Kalundborg til en Købmand dér (41f.).

Pauline beretter kun lidt om årene i Nyborg: hun brød sig ikke meget om stedet, som hun associerede med familiens deroute, og var i øvrigt væk i lange perioder. I sommeren 1817 rejste hun til Sakskøbing sammen med Kari for at se til søster Georgine. Hun var efterhånden blevet næsten 14 år, og det må være kommet de økonomisk betrængte forældre svært belejligt, at Georgine foreslog hende at blive boende hos dem vinteren over og stå konfirmant i byen det følgende forår. Selv tog hun imod tilbuddet med lettelse, for det pinte hende, at Peter Christian betragtede konfirmationen som en tom ceremoni for over-

troiske tosehoveder. Der fulgte nu en sorgløs vinter med konfirmationsforberedelser, kaneture og baller i Sakskøbings gode borgerlige hjem. Desværre blev selve højtideligheden en trist oplevelse, for Olufsen gik atter fallit, og næsten lige så deprimerende var hjemkomsten til forældrene og Lotte i Nyborg, selv om familien i mellemtiden havde fundet sig en bedre lejlighed.²⁵

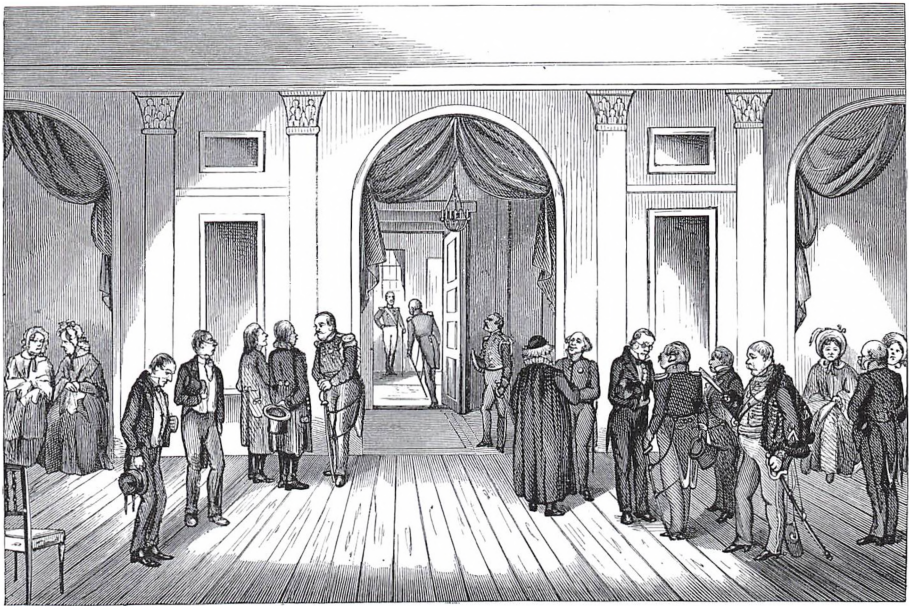
I sommeren 1820 tog Pauline til København. Egentlig blot for at besøge Isabella og hendes familie på Christianshavn, en veninde fra Sakskøbing-tiden og så selvfølgelig onkel og tante Sedlaczek. »De Gamle« bad hende imidlertid blive, og skønt hun vist var alt andet end begejstret ved tanken om et længere ophold, måtte hun pænt takke ja efter brev fra Peter Christian. »Det er vel nærmest«, skrev han, »fordi Du ej er ekviperet som Du ønsker, men bliv kun altid Dyden tro, da vil Du lige fuldt nyde Hæder og Lykke, fordi Du er fattig. Vi bliver ikke glade før Du tager den Beslutning, som Fornuften byder Dig« (58f.) Jo, han havde godt fat i hendes bedre jeg med sin Dyd og sin Fornuft. »Det var jo ogsaa min Pligt at lette mine Forældre for Byrden af et Menneske mere i deres trange Kaar,« ræsonnerer hun ædelt. Sin godhed kom hun nu heller ikke til at fortryde, for onkel Sedlaczek introducerede hende i de to dramatiske selskaber »Thalia« og »Borups Selskab«, i hvilket sidste man just var

på udkig efter den talentfulde unge pige til elskerinderrollerne, som hun viste sig at være.

Midt i den følgende hektiske tid, hvor Pauline formelig badede i ros for sine præstationer på scenen, fik hun pludselig andet at se til: Peter Christian skrev, at hans indtægter nu ikke længere rakte til dagen og vejen, og at han ovenikøbet blev »utaaleligt chikaneret« af sin overordnede, strøm-, told- og konsumtionsinspektøren Tevis Wilde, der gerne så sin ældste søn ansat i hans stilling.²⁶ Under disse omstændigheder ønskede han ikke at blive i Nyborg og måtte derfor bede Pauline være så god at overbringe kammerherre Oldenburg en ansøgning om et ledigt toldkontrollørembede i Bandholm.²⁷ For Pauline var dette hver i sig selv slemt nok, for tanken om at »staa som en ydmyg Supplikantinde i Forgemakker« plagede hende. Og så blev hun tilmed af Kari pålagt et andet af samme art – blot endnu mere pinligt. For Peter Christian havde oven i besværlighederne med kommandørkaptajn Wilde skaffet sig en injuriesag på halsen: en hoven hvalp af en løjtnant på runde med sine folk natten mellem 13. og 14. juli havde kostet med ham, fordi han ikke havde åbnet byens landport hurtigt nok, og så havde han mistet besindelsen og taget til genmæle på en måde, som løjtnant Mecklenburgs militære selvfølelse forbød ham at sidde overhørig (ifølge retsakterne var det ordet

»rækkerpak«, der havde fået bægeret til at flyde over).²⁸ Sagen var nu endt i Højesteret – det skete formelt den 3. november – og Kari tryglede Pauline om at gå til den beskikkede defensor, advokat Schack, for at tale sin faders sag. Man forstår, at det udelukkende var kærlighed og pligtfølelse, der drev den 17-årige afsted, og måske kunne hun have sparet sig besværet. I hvert fald fik Peter Christian ikke den eftertragtede stilling og måtte – efter dom af 20. november – smage fem dages fængsel på vand og brød for sin uartighed mod krigsmagten.²⁹ Supplikantinden tog denne »bitre Krænkelser« tungt – tungere end Peter Christian selv og familien – og mistede en overgang aldeles livsglæden og lysten til at spille teater. Faktisk ville hun vist allerhelst hjem, men det lod sig ikke gøre.

I foråret 1822 blev stillingen som told- og konsumtionsoverbetjent i Nyborg ledig, og Peter Christian, der på dette tidspunkt må have været temmelig desperat, skrev til Pauline og bad hende gå til kongen med en ansøgning. »Baade Fader og jeg,« tilføjede Kari, »kunde gaa i Døden for ethvert af vore Børn, Du vil sikkert ogsaa med Glæde virke for Din Fader alt, hvad der staar i Din Magt.« Og det ville Pauline bestemt – bare det ikke havde noget med ansøgninger at gøre. »Gaa i Døden!« skriver hun, »Ak ja, det vilde langtfra være mig saa gyseligt som 'at løbe med Ansøgninger til

Audienssøgende i Frederik den Sjettes forgemak. Adjudanten og kongen selv ses i baggrunden (tegning af P. Klæstrup).

Kongen', som Folk kaldte det.« Men selvfølgelig gjorde hun det alligevel:

Det var med en sand Rædsel, at jeg en Dag med tunge, tunge Skridt vandrede ud til Amalienborg. Hvor var det forunderligt i de Tider at træde ind i den danske Konges Forgemak, hvor Herrer og Damer, Høje og Lave, elegante og usselklædte Mennesker dannede en broget Vrimmel. Og i denne stillede jeg unge Pige, i en simpel Dragt og med Hatteskyggen trukken saa langt ned over Ansigtet som muligt, mig bævende i Rækken af den ventende Kres, der ordnede sig imellem Audiensgemakket og Adjudanten, der ved et Vink betegnede den i Kresen, som kunde træde ind. Hvor mange Ønsker, Suk og Blikke nærmede sig ikke hin Dør, gennem hvilken man traadte ind for den gode Konge, der saa gerne vilde gøre alle lykkelige (74f.).

Det behagede ikke Sjette Frederik at se Pauline den Dag. Men adjudanten tog imod ansøgningen og lovede at give den videre. Hermed var hendes prøvelser imidlertid ikke til ende, for en kaptajn Hoffmann gav hende det råd at skrive til general Bülow, kongens nærmeste rådgiver, »som var en god Mand og som selv var Fader og derfor maaske vilde interessere sig for et Barns Bestræbelser for sine Forældres Lykke« (75).³⁰ Meningen var, at hun også skulle fremstille sig personligt for generalen, og efter flere forgæves forsøg herpå havde hun heldet med sig og blev kaldt ind. Bülow, der havde svært ved at høre, hvad hun i

sin forlegenhed fremstammede, virkede først noget kold og afvisende, men netop da hun nedslået skulle til at trække sig ud, kom han åbenbart i tanke om noget. »Bi lidt,« råbte han, »Deres Fader hedder *Clausen*, siger De, det er Dem, der har skrevet til mig, jeg forstod Dem ikke før, men saa *har* jo Deres Fader faaet Embedet for 3 Dage siden!« (76). Om det virkelig var Paulines brev, der havde bevæget ham til at intervenere i sagen til fordel for Peter Christian, kan vi selvfølgelig ikke vide. Men stillingen var i hus, og Pauline var lykkelig. Bestallingsbrevet lyder som følger:³¹

Vi Frederik den Siette etc

Giöre vitterligt: at Vi allernaadigst har antaget og beskikket Peter Christian Clausen, Underbetjent i Nyborg, som har de i Vor Indfødsret fastsatte Egenskaber, til at være Told- og Konsumtions-Overbetjent sammets.

Thi skal han etc etc:

I Særdeleshed skal han denne ham anbettede Bestilling troligen og flittigen forestaae og betjene, og i alle Maader rette sig efter Told- og Konsumtions-Anordningerne, den Instrux ham nu gives af Vort Generaltoldkammer- og Commerce-Kollegium og de Ordre, ham derfra atter paa Vore Vegne maatte gives, og ellers udi alle andre Maader sig saaledes skikke og forholde, som det en ærlig Told- og Konsumtions-Overbetjent egner og anstaaer, han og agter at tilsvare og vil være bekjendt, efter den allerunderdanigste Troskabsed han Os derpaa haver at aflægge.

For hvilken hans Tjeneste Vi allernaadigst have bevilget ham, at maatte nyde det, som ham udi Vort Kammerreglement tillagt er

eller herefter tillagt vorder, hvilket saaledes skal vedvare indtil Vi anderledes derom tilsiige. –

Hvorefter Vedkommende allerunderdanigst have sig at rette. –

Givet i Vor Kgl Residentsstad Kiöbenhavn d: 10de April 1822. –

Under Vor Kongl: Haand og Segl. –

F.R.

(Malling.)

Med overbetjentembedet blev familiens økonomi væsentligt forbedret, og Pauline begyndte til en forandring at få breve hjemmefra, der »aandede ... inderlig Tilfredshed« (77). Det må nok også betyde, at Peter Christian – for en tid i det mindste – havde fået det bedre med inspektør Wilde. Pauline vendte samme år hjem til Nyborg. Men lidt efter lidt blev hun klar over, at det var skuespillerinde, hun ville være:

Min Sjæl, min Fantasi higede efter at bevæge sig i en videre Kres end det lille indskrænkede Hjem bag Nyborgs Volde, og der boede en dyb Trang i mit Indre efter at personificere mine Følelser og min Begejstring i Udøvelsen af den dramatiske Kunst. Var jeg ikke allerede at betragte som en Novice i Kunstens herlige Tempel? Og havde ikke mere end én vægtig Stemme forsikret mig, at jeg havde et ualmindeligt Talent? Det forekom mig, som om selve Skæbnen vinkede mig til Kunstens Bane. Mine Forældre var meget tilfredse med min Beslutning, men rigtignok mest af den prosaiske Grund, at de derved vilde se min Existens i Fremtiden sikret (79).

Hun begyndte nu at arbejde for sagen med stor ihærdighed og målret-

C. W. Eckersbergs maleri af Frederik den Sjette i karakteristisk audienspositur.

tethed. I oktober 1824 rejste hun atter til København og flyttede ind i Store Kongensgade 64 hos tante Sedlaczek, som var blevet alene efter onkels død tidligere på året og gentagne gange havde bedt Pauline om at komme på besøg. Tante, der tydeligvis savnede noget at rive i, blev Pauline en god lobbyist i de følgende måneder, og det var vel ikke mindst hendes fortjeneste, at Pauline den 24. februar 1825 kom til prøve for Det kongelige Teaters di-

rektion. Pauline klarede prøven med glans og debuterede allerede den 25. marts samme år. Men så gik karrieren – antydningvist pga. intriger – næsten i stå. Som det kundskabstørstende væsen hun var, prøvede hun ihærdigt at studere og skrive sig ud af krisen.³² Men denne strategi havde sin pris. For »Madam Sedlaczek kunde ikke finde sig i Ensomhed og blev derfor gnaven og utilfreds og tilsidst bitter imod mig, fordi jeg fandt det nødvendigt at

uddanne mig ved Læsning og Studium.« Pauline har vel flere gange tidligere ladet os forstå, at den åndens dannelse, barndomshjemmet havde kunnet tilbyde hende, ikke havde rakt til at fylde hendes kar, men aldrig så tydeligt som i denne forklaring på, hvorfor hendes unge sjæl i den grad tørstede »efter Kundskabens og Videnskabens Kilde«:

Sygdom havde afbrudt min Skolegang, da den netop var begyndt, mine Forældres trange Kaar gjorde det umuligt for dem at lade mig begynde den paany. Min Moder og mine ældre Søstre havde vel Aand af Naturen, men manglede Kundskaber. Min Fader holdt kun af Rejsebeskrivelser, fordi han i disse af og til opfriskede sit bevægede Ungdomsliv; hans Interesse for Historie havde vel sin Rod i de Samtaler, han havde ført med sin Herre, General Mansbach, og hans Begejstring for Frederik den Anden gav han Luft ved med sin dejlige Stemme at synges Invalidernes Sang ved Heltens Grav: »Hier stehen wir osv.«. Min Moders Type for en komplet Dame var og blev Admiralinde Grodtschilling, og som denne bar hun ogsaa i mange Aar et Silketørklæde som en Slags Turban med en fiffig Sløjfe foran i Stedet for Kappe. Hun havde et let og blussende Temperament og besad en from Karakter, hendes tunge Sorger og bitre Krænkelser bar hun i Stilhed og med kristelig Taalmod (108f.).

Kari var blevet alvorligt syg, da Pauline i sommeren 1828 som sædvanlig vendte hjem på ferie, og den 25. januar 1829 døde hun, 64 år gammel. Vi hører intet om Peter Christians reaktion herpå endside,

hvordan han i de følgende år håndterede dagligdagen, men har vel lov at formode, at Lotte fortsat er blevet boende hjemme. Så giftede han sig imidlertid igen, vist nok i 1831, vist nok lidet lykkeligt og vist nok til sine børns fortrydelse, med en aldrende institutbestyrerinde i Nyborg, jomfru Krump. Det har vi desværre kun udgavernes ord for – vi havde været bedre tjent med Paulines egne bemærkninger herom.

Den 1. maj 1832 optrådte Pauline – uden beklagelse – for sidste gang på teateret, og to dage senere blev hun forlovet med cand.theol. Henrik Petersen, der tidligere havde været forlovet med hendes gode veninde Sine Møller.³³ Brylluppet stod i stilhed den 22. december samme år. Det unge par havde drømt om et godt kald på landet, hvor de kunne være »omgivet af en fri skøn natur«. Men kongen havde fået øje på Henriks fortræffeligheder og ønskede hans fortsatte tilstedeværelse i hovedstaden. Derved blev det så, og den 4. maj 1834 blev Henrik udnævnt til slots- og garnisonspræst ved Kastellet.³⁴ Her besøgte Peter Christian og Lotte parret året efter (hvis jomfru Krump var med, fortæller Pauline i al fald intet herom). Peter Christian havde da rundet de 70, »men hans sorte Haar var ej begyndt at graanes uden i Kindskægget, hans lyseblaa Øjne lyste saa livligt, og hans høje imponerende Skikkelse var saa rank, at han gjorde et udmærket Indtryk paa alle, der saa

ham« (152). Tja – ikke på inspektør Wilde, der i sin forklaring til Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet af 31. december 1836 om selvsamme vitale person har at bemærke, at han »er til Embedsforretningers Udførelse, formedelst Alder og Svagelighed, gandske uskicket«, og at han derfor i årets løb har været fritaget for disse. Derimod får den unge Wilde, der som tidligere nævnt havde fungeret som konstitueret overbetjent siden 1833, megen ros med på vejen (han »udfører de ham paaliggende Tjenesteforretninger med Nøjagtighed og Orden forenet med Virksomhed og Konduite«). Jeg har ikke undersøgt, om Wilde junior faktisk blev indsat i det ordinære overbetjentembede, da Peter Christian måtte gå på pension året efter:³⁵ Papa havde gjort alt, hvad man med rimelighed har kunnet forvente af en omsorgsfuld fader i de dage, men i sidste ende var det jo kong Frederik, der bestemte.

Kongen døde i 1839. Peter Christian overlevede både ham og hans efterfølger, Christian den Ottende. Han oplevede enevældens fald, folkestyrets indførelse og treårskrigen. Og han var vidne til konsumtionens afskaffelse, byportenes fald og så mange andre gamle told- og konsumtionsbetjentes afskedigelse i den anledning.³⁶ Om de sidste 18 år af hans liv har den offentliggjorte del af pastorinde Pauline Petersens erindringer imidlertid overhovedet intet at bemærke.³⁷ Han døde mæt

af dage i 1855, 90 år gammel. Og det var den historie.

NOTER

* Konsumtionen (hvorom nærmere i min artikel »Huset ved Bommen«, *DgB-Årbog* 1992, 61-78) var en forbrugsafgift, som den enevældige stat siden 1670 havde opkrævet på en lang række varer, primært som »indførselstold« ved købstædernes porte. Opkrævningen kom i løbet af det 18. århundrede under toldvæsenets administration, i København kort efter århundredets begyndelse og alle andre steder i tiden mellem 1779 og 1797. Afgiften var upopulær, og Frederik den Sjette (1808-1839) havde som den regerende kronprins allerede i 1806 overvejet at afskaffe den. Men riget fattedes penge, og først i 1850 blev der gjort noget ved sagen (jf. note 35).

1. Erindringer af Pastorinde Pauline Petersen f. Clausen, fhv. Skuespillerinde, udgivne af Julius Clausen og P. Fr. Rist (*Memoirer og Breve XXXI*), København 1919. Tallene i kantede parenteser er henvisninger til denne udgave.
2. Historien om Peter Christian Clausen er, såvidt jeg ved, enestående (en forhenværende told- og konsumtionsbetjents »erindringer« i *Tidsskrift for Toldvæsen* 10:1892, 1-5 og 17-21, fortæller intet som helst om forfatterens liv udenfor tjenesten og handler i det hele taget mest om generelle forhold som usle løn- og arbejdsvilkår og lav social status). Der er masser af oplysninger om told- og konsumtionsstedernes personale i toldvæsenets egne arkiver. Disse oplysninger fortæller os meget om arbejdspladsforholdene i første halvdel af det 19. århundrede. Om de enkelte betjente fortæller de os derimod i bedste fald kun akkurat så meget, at vi begynder at blive nysgerrige. Mange af betjentene findes således omtalt i de »forklaringer«, som deres inspektører ifølge cirkulære af 12. november 1796 havde at indsende til Generaltoldkammeret én gang om året. Forkla-

- ringerne rummer – i den udstrækning de faktisk blev indsendt – ikke alene meddelelser om de ansattes alder, anciennitet, arbejdsområder og evt. tidligere beskæftigelse, men også bemærkninger om deres konduite, dvs. tjenstlige kvalifikationer og moral. Disse meget ofte slette og ikke sjældent helt forfærdelige skudsmål (se f.eks. *Dansk Toldtidende* 41:1943, 495f. og 42:1944, 34f., 74 og 122 under rubrikken »Hvad de gamle skrev« samt *Henrik Fode*: »Han røber i det hele mangel på omløb i hovedet ...«, *Zise* 10/1:1987, 12-27 og *samme*: Dansk toldhistorie III, København 1989, 91-94) efterlader os med en klar fornemmelse af, at uduelighed, dovenskab, drikfærdighed, brutalitet og uhæderlighed mange steder har hørt til dagens orden. Men historierne bag al denne elendighed må vi stort set gætte os til – dem havde inspektørerne jo ikke pligt til at fortælle.
3. Han meddeler selv den 8. september 1820 underretten i Nyborg, »at han er født i Norge i Christiansands Stift paa Gaarden Østerland i Aa Sogn, Lister og Mandahls Amt, den 25. April 1765«, og det må vi selvfølgelig tro på, selv om han ikke kunne fremlægge nogen dåbsattest ved den lejlighed, og selv om udgiverne af Paulines erindringer angiver, at han var 92, da han døde i 1855 (1 note 2). Pauline fortæller, at gården lå i Lyngdalen i Aas Sogn, men ikke hvornår faderen kom til verden.
  4. Generalløjtnant, friherre Johan Frederik von Mansbach (1744-1803), født i Hessen og naturaliseret 1776. Gift med Isabella von Oldenburg (1769-1855).
  5. Paulines beskrivelse af Peter Christian lyder som følger: »Med en høj, slank Væxt forbandt hans ualmindelig noble Ansigtstræk, et smukt, kulsort Haar, – saa stort, at han ikke behøvede at sætte løst Haar til Pисken i Nakken –, en frisk Ansigtssfarve og et Par milde blaa Øjne, der i glad Forventning skuede ud i Fremtiden« (2).
  6. Han blev sågar – tro det eller ej – tilbuddt ægteskab af en ung og smuk adelig enke. Åbenbart havde han på dette tidspunkt lært sin kommende hustru at kende, for grevinden formåede »med sin Rigdom og Glimmer ... ikke at fortrænge en skøn norsk Pige af hans Kærlighed« (3).
  7. Karen Lundberg (efter moderen) f. Goui, 1764 (ikke 1761, som udgiverne mener) – 1829. »En regelmæssig skønhed«, vurderer Pauline (4).
  8. Kontreadmiral Frederik Grodtshilling (1731-1792) og hustru Frederikke Louise f. Lütken (1747-1814). Admiralen havde, før han i 1772 ægtede sin Frederikke Louise, været gift med Suzanne Marie Precher (1740-1768), der var mor til hans to ældste børn, Bernhard Ulrik G. (1761-1825) og Catharina Magdalena G. (f. 1764). Sidstnævnte er Karis elskede »Frøken Trine«, og førstnævnte må være søofficeren, »den unge Grodtshilling«, der friede til hende (han blev premierløjtnant i 1787). Udgiverne mener, at frieren er identisk med den senere marinekaptajn Frederik G. Men han var – såmænd også efter deres angivelser – født i 1782 og derfor nok lovlig ung, både som søløjtnant og frier, da Kari færdedes i huset!
  9. Jeg bygger antagelsen på, at han den 25. juli 1820 forklarer underretten i Nyborg, at han »har tjent 15 Maanedes som Underofficer ved det Søndenfjeldske Regiment«.
  10. Ikke overbetjent, som Pauline hævder, jf. forklaringerne fra Nyborg told- og konsumtionssted af 31.12.1816 (Rigsarkivet, *Generaltoldkammerets arkiv*, pk. Konduitelister 1803-18, læg Jylland/Fyn 1816) og 31.12.1836 (pk. Konduitelister 1835-36, læg Jylland/Fyn 1836). Også ansættelsesåret fremgår heraf.
  11. Pauline omtaler ikke denne ældre brors fødsel og nævner ham aldrig ved navn: han dukker pludselig op, da Pauline efter at været kommet i skole hos en Fru Sølnér og datter bliver så dygtig til håndgerning, at hun kan sy en skjorte til ham. Men da han begynder i latinskolen i 1811, må han vel være blevet født omkring eller kort før århundredskiftet.
  12. »Bygningen lignede Stuehuset i en gammel Præstegaard, hvortil svarede selve Værelserne med de hvidtede Vægge, Bjælkelofferne og de smaa Ruder. I

Dagligstuen gjorde især to Ting Indtryk paa min Barne-Fantasi: Billederne af Kejser Napoleon og Josephine i Kroningsdragt paa ét Stykke, og – en topseng, en gammel hvidlakeret Topseng med forgyldte Sirater. Dens øverste Del, Toppen, hvorom Omhængen var slynget, lignede en kolossal Hjælm, og øverst prunkede en lueforgyldt Fjerbusk« (7). Pauline fortæller også, at gården lå »midt for Landevejen til Gaabense« (: til færgestedet ved Masnedsund). Hun tænker vel på den nye landevej, der blev anlagt i 1807 (jf. *B. Rohde Jensen*, Konsumtionen i Vordingborg, *Zise* 5/1:1982, 26-50 på side 27), eftersom hun tilføjer, at byens nye rådhus siden blev bygget på gårdens grund. Men ifølge *P. A. Klein* (Vordingborg Købstads Historie, Vordingborg 1923, 27), var det på den gamle fattiggårds grund, det nye rådhus i årene 1843-45 blev bygget. Havde Clausens gård tidligere været fattiggård? Eller blev den indrettet hertil på et senere tidspunkt?

13. Om krigens komme til Vordingborg efter fastlandspærringen udførligt i *Klein* 1923, 160ff.: byen blev indtaget af en engelsk styrke under tysk overkommando i dagene omkring Københavns bombardement 4.-5. september, og efter at denne styrke var draget bort atter besat af et mindre kontingent soldater fra slutningen af september til omkring midten af oktober. Pauline var glad for de engelske officerer, der var indkvarteret hos dem: en af dem morede sig med at tage hende på skødet og hviske til hende, om hun ville gifte sig med ham. En anden friede faktisk til den da 15-årige Isabella, men kunne ikke få Peter Christians samtykke: hvis han mente det alvorligt, kunne han komme tilbage efter krigen, og det gjorde han til Bellas sorg aldrig.
- 13a. »Men lyttede jeg med min Moder til Maaltrostens Sange i hendes Fædrelands Fyrreskove, stod jeg til andre Tider ved min Faders Side, sad med ham i Vognen, naar han i Tyskland foer henad de støvede Landeveje, eller hørte ham spille paa sin Guitar og synge med sin dejlige Stemme disse frihedsglødende

Sange eller disse rørende Vers, der var Fostre af den sentimentale Strømning, der gik igennem det forrige Aarhundrede« (8f.).

14. Otto Horrebow (1769-1823), der var blevet cand.theol. med udmærkelse i 1793 og tidligt kommet under indflydelse af franske deistiske og vulgærrationalistiske ideer, udgav i årene 1797-1801 ugeskriftet »Jesus og Fornuften«, hvori han fremstillede Jesus som en fornuftslærer, hvis budskab kirken havde forvansket. Hans hovedmodstander var biskop N. E. Balle, der efter bedste evne forsøgte at beskytte bibelen og de københavnske menigheder mod hans kirke- og kristendomsfjendske udfald (*Michael Neiiendam* i Dansk Biografisk Leksikon bind 6, 3. udg. 1980). Horrebow var i øvrigt fætter til litteraten Peder Horrebow Haste (1765-1831), der blev toldinspektør i Middelfart i 1798, i Assens i 1804 og endelig i Svendborg i 1809 (*Ejnar Thomsen*: Fra Litteratur og Toldinspektør Peder Horrebow Hastes Stambog, *Kulturminder* 1939, 136-68 på side 160).
15. Opsigelsestidspunktet fremgår af de i note 10 omtalte forklaringer fra Nyborg toldsted. For retten (se note 9) oplyser Peter Christian selv, at han har været ansat som toldbetjent i Vordingborg i 15½ år. Hvorfor *Rohde Jensen* (1982, 32) kun vil lade ham være ansat indtil 1803, ved jeg ikke.
16. Latinskolen i Vordingborg var dog i 1806 blevet reduceret til en såkaldt middelskole, »d.v.s. kun indrettet paa at forbedre Disciple til Optagelse i de fuldstændig lærde Skolers højere Klasser« (*Klein* 1923, 225). Ægteparret Sedlaczek, Paulines »onkel« og »tante«, var kgl. Kapelmusikus Jacob Sedlaczek (1747-1824), født i Prag og hidkaldt 1787 fra kapellet i Hessen, og dennes hustru Catharine Caroline f. Rørtang (1769-1833).
17. Om denne træfning og dens baggrund nærmere i *Jens Vibæk*: Politikens Danmarkshistorie 10, København 1978, 168ff.
18. Jf. daværende premierløjtnant og senere generalmajor Frederik Gotthold v. Müllers fremstilling i »En Officers Optegnelser. Af Dagbøger og Breve fra Aar-

- hundredets Begyndelse«. Ved Kapitain E. G. E. Bodenhoff, *Museum* 1894/2, 1337-87 og 218-81 på side 177: »Vor Regimentskvartermester Gustav Møller (note: Denne Mand udgav sig for en uægte Søn af Kong Gustaf III af Sverig) var tagen til Kjøbenhavn for at hente Penge, men da han blev borte med dem, blev jeg sendt til Holbæk for at hæve en Sum paa Amtstuen stedsts; medens Nielsen blev sendt til Kjøbenhavn, for at opsøge Møller og arrestere ham, hvilket ogsaa skete. Han blev afskediget, og vor Auditør Holm blev nu tillige Regimentskvartermester.« Historien minder ikke så lidt om beretningen om den skrækkelige »baron von Langeland«, et vanartet barnebarn af Korsør-købmanden Rasmus Langeland, der hævdede at være søn af Frederik den Sjettes svigerfar, prins Carl af Hessen. Han giftede sig i 1806 på bedrageriske præmisser med en adelig tysk officersdatter og blev i 1807 toldkasserer og kompagnichef på Ærø, holdfra han samme år forsvandt sporløst med resterne af den kongelige toldkasse i bagagen (*Knud Bokkenheuser*: »1 gamle, længst -, København 1919, 7-48).
19. Hermed havde Lotte åbenbart fået nok: hun blev hos forældrene og forsøgte sig aldrig igen.
  20. Pauline, der på dette tidspunkt var rekonvalescent efter en alvorlig og langvarig sygdom, forelskede sig straks i stedet: »Min skønneste Barndomstid bragte jeg i Kallehave Færgegaard, og alle mine Minder om disse dejlige Marker og Skove, den venlige Strand og de vide Udsigter lader mig tænke derpaa som Jordens Yndigste Sted, ...« (25). Og så videre.
  21. Mange officerer, underofficerer og norske embedsmænd måtte nu søge nye græsgange. Hertil kommer, at staten efter bankerotten i 1813 var begyndt at reducere antallet af offentligt ansatte. Meget mere herom i *Fode* 1989, 78ff.
  22. Datoen findes i forklaringen fra Nyborg told- og konsumtionssted af 31.12.1816 (jf. note 10).
  23. En god generel behandling af statsbanerotten og dens forudsætninger findes i *Claus Bjørns* bind 10 af *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, København 1990, 113ff.
  24. Det var mange told- og konsumtionsemdsmænd i dette og de følgende årtier, jf. *Marcus Rubin*: *Frederik VI's tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død*, København 1895, 254-86 (»Det Departement, under hvilket der utvivlsomt fandt de fleste Besvigelser Sted, var Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, idet de forskellige Toldembedsmænd Landet over enten direkte berigede sig med Toldkassens Indtægter eller lode sig bestikke for at se gennem Fingre med Toldsvig, hvis de da ikke endogsaa selv vare Deltagere i denne«, som Rubin indleder sin fremstilling), og *Fode* 1989, 95ff.
  25. Deres første lejlighed havde været »meget indskrænket« (42). Den nye var »nettere og bedre« og lå på første sal i et hus ved Volden (50).
  26. Den slags nepotisme var vist nok temmelig almindelig under Frederik den Sjette (et udfald mod nepotismen i de højeste kredse gjorde *Johannes Hage* i *Kjøbenhavnsposten* 1835, nr. 182 side 725-27 og nr. 183 side 729-31): se blot hvorledes told- og konsumtionsinspektøren i Århus, Niels Rossing Bull, efter sin ansættelse i 1812 fik klemt sin søn ind, først som »surnummerær«, dvs. overtallig, betjent »uden Gage og Emolument« og siden, i 1831, som »adjungeret«, tilknyttet, inspektør (*Fode* 1989, 12ff.). Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet brød sig ikke meget om sådanne manøvrer, og det hører med til historien, at den unge Bull var adjungeret »uden Tilsgagn om Succession« og ikke kom til at overtage faderens embede efter dennes død i 1841. Men han blev da told- og konsumtionsinspektør i Kalundborg!

Hvad strøm-, told- og konsumtionsinspektør, kommandørkaptajn og ridder af Dannebrog Tevis Wilde angår, meddeler han selv i sin forklaring af 31.12.1836 (se note 10), at sønnen – der også hed Tevis Wilde – var blevet konstitueret overbetjent i Nyborg den 13. juni 1833 og indtil da havde været »Volonteur og Kammerskriver under Kolle-

- giet« i 9 år, altså siden 1824. Så meget tyder på, at Peter Christian har vurderet sagen rigtigt. Om inspektørens hensigter kan betragtes som uhæderlige – i 1820 vel at mærke – er en anden sag. Og at der i øvrigt har været krummer i ham, synes man nok, at den senere kaptajn og krigsminister *A. F. Tscherning* (1795-1874) ufrivilligt bærer vidne om i dette afsnit af sine »Ungdomserindringer« (*Vor Fortid* 2:1918, 136): (januar 1814) »I Nyborg kom jeg (som ung officer) i Strid med Toldinspecteur Wilde, afg. Capt. I Søetaten, der satte mig i Rette, fordi jeg gav Ørefigen til en Bondeknægt, der imod gjentagne Tilhold forlod sin Krudtvogn – der var ca. 50 i Rækken. Jeg maatte omsider lade Captainen transportere ud af Krudtmagazinet«.
27. »Toldkontrollør« er en gammel titel, der oprindeligt blev brugt om tollerens sideordnede embedsmand. Man forsøgte at afskaffe den i forbindelse med personale reformerne i 1790'erne, men enkelte steder – bl.a. i Bandholm – blev den benyttet i stedet for »told- og konsumtions-overbetjent« (eller mere korrekt: »overtold- og konsumtionsbetjent«) lige indtil 1850 (*Otto Madsen*: Fortegnelse over Toldetatens Titler, *Zise* 1993/3, 95-143, s.v.). Kammerherre og hofjunker Frederik Oldenburg var ikke »Chef for Toldkammeret«, som Pauline skriver (71), men siden 9. februar 1816 – da Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet blev slået sammen (*Fode* 1989, 78) – og indtil 27. august 1831 deputeret i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet (G. Kringelbach: Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848, Meddelelser fra Det kgl. Geheimearkiv 1886-88, København 1889 (genoptrykt 1977), 208. Han havde tidligere – fra 26. februar 1811 – været deputeret i Generaltoldkammeret.
28. Der var visse uoverensstemmelser mellem »de Militaires« forklaringer til underretten i Nyborg. Som sagen skred frem, kunne de menige imidlertid tiltræde løjtnantens version: at de af vanvare havde slået portbommen op – den havde ikke været ordentligt lukket – og at den vagthavende konsumtionsbetjent,

- altså Peter Christian, stærkt ophidset var kommet farende ud af sit kontor og havde overfuset dem. Løjtnanten havde med ro og besindighed forsøgt at formilde ham, men forgæves. For da de red ind gennem porten, havde de tydeligt hørt ham råbe »rakkerpak« efter dem. Selv benægtede Peter Christian at have brugt dette skældsord efter samtalen med løjtnanten, og såvidt han huskede, var det ej heller kommet over hans læber forinden. »Hvad er det for Drengestreg!« havde han råbt, da han var kommet løbende ud, mente han (underrettsforhør af 19.7.1820. Bilagt *Højesteretssag nr. 321, 20.11.1820*, Landsarkivet for Sjælland).
29. Underretten fandt det i dommen af 25. juli ikke bevist, at det havde været Peter Christians hensigt at »fornærme de Militaire«, og lod ham derfor slippe med en mulkt på fem rigsdaler sølv (de af sagen »lovlig flydende Omkostninger« skulle han naturligvis også udrede). Den Kongelige Landsoverret samt Hof- og Stadsret i Kjøbenhavn, for hvilken krigsmagten prompte indankede sagen, var af en anden mening og skærpede i sin dom af 18. september straffen til fem dages fængsel på vand og brød. Peter Christian erklærede sig »misfornøjet« hermed og anmodede om at få sagen rejst i tredje instans, men Højesteret stadfæstede landsoverrettens kendelse.
30. General Frantz Christopher Bülow (1769-1844), »Den røde Fjer«, var en af Frederik den Sjettes få personlige venner. I 1830'erne blev han angrebet for at have ladet sig bestikke ved embedsbetættelser, men bevarede sin indflydelse indtil kongens død (*Bjørn* 1990, 116).
31. *Bestallingsprotokol for Danmark 1816-32*, p. 324 (Rigsarkivet).
32. Hun oversatte således i denne periode Th. Körners drama »Toni«, der blev opført første gang på teateret den 16. februar 1827 og gik seks gange. Oversættelsen indbragte hende 67 rigsdaler og 48 skilling (*udgiverne*, 107 n. 1).
33. Forlovelsen mellem Henrik Petersen (1802-1886) og Sine Møller – der såmænd også var datter af en told- og konsumtionsoverbetjent, Steen Daniel

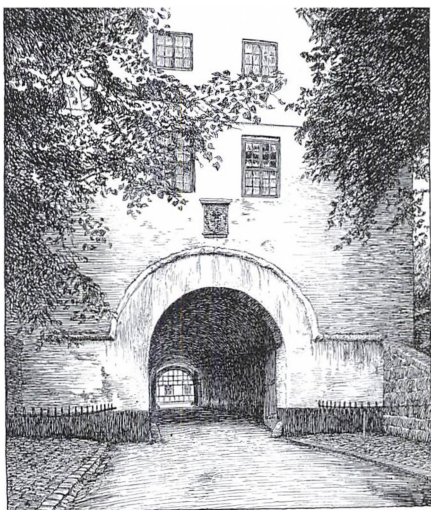
Brockmann Møller – havde ifølge udgiverne (som endnu engang har skåret kraftigt i teksten) strakt sig over fem ulykkelige år. Da den endelig blev hævet, stod Pauline parat, og den 17. oktober 1831 blev hun »glad overrasket ved at modtage en Kanariefugl i et smukt Bur fra ham, ledsaget af et Brev« (129). Nemlig.

34. Her lærte Pauline flere interessante statsfanger at kende, bl.a. oberstløjtnant Johan Jacob Bruun, der var blevet suspenderet som told- og konsumtionskasserer i Aalborg i 1824 pga. kasse-mangel og afskediget efter højesteretsdom fem år senere. Ifølge Pauline havde den egentlig skyldige været stiftamtmanden i Aalborg, den tidligere statsminister og præsidet for Generaltoldkammeret Frederik Moltke (1754-1836), og det er ingenlunde utænkeligt: »Efter at have forladt Militæretaten var Bruun ansat som Toldkasserer i Aalborg. Som Følge af de hyppige Tilfælde af Kasse-mangel, der indtraf i Embedsstanden, udsendte Regeringen Embedsmænd, der skulde visitere de kongelige Kasser rundt om i Landet. Da de ankom til Aalborg og efter alles Mening vilde begynde Visitationen hos Stiftamtmanden, kom denne i den mest fortvivlede Stilling, da han

manglede en ikke ubetydelig Sum i sin Beholdning. Han styrtede til Bruun og bad denne, der havde alt i Orden, at laane ham summen af sin Kasse, imod at han øjeblikkelig skulde faa den tilbage, naar Visitationen havde fundet Sted. Den godmodige Mand havde ikke Hjærte til at nægte Moltke dette, og denne fik Pengene. Men Kommissionen begyndte sin Visitation hos Bruun! Det værste ved denne Sag var, at Moltke fragik at have modtaget den manglende Sum. Den almindelige (sic) agtede Embedsmand blev derefter dømt for Kasse-mangel! Selv Kong Frederik VI sagde engang til min Mand, da Talen var om Bruun: 'Jeg har megen Agtelse for den Mand, thi jeg veed, at han lider for en andens Brøde – men jeg kunde ikke frølse ham. Den Skyldige maa Han deroppe dømme!' tilføjede han og pegede mod Himlen« (151).

35. Udgiverne meddeler, at han blev afskediget i 1837 (1 note 1).
36. Den nye Rigsdag vedtog den 7. oktober 1850 et »Forslag til Lov om den jydsk Toldgrændses Ophævelse, Brændeviinsbeskatningens Forandring og Consumptionens Ophør udenfor samt Omordning i Kjøbenhavn«, hvorefter byportene blev revet ned over alt i landet undtagen i hovedstaden, hvor konsumtionen først blev afskaffet pr. 1. april 1852. Omkring en tredjedel af toldetatens personale blev i disse år sat på pension. De sociale konsekvenser heraf er behandlet i *Fode* 1989, 118ff.
37. Udgiverne lader Paulines erindringer slutte med afrejsen til Allerslev, hvor Henrik den 19. juni 1853 var blevet udnævnt til sognepræst, og udelader hele sidste afsnit af manuskriptet. Måske har det virkelig været »tvingende nødvendigt« at beskære det. Men udgiverne har konsekvent prioriteret, hvad Pauline har at fortælle »om sin Samtid og dens Begivenheder, særligt om det danske Hof og til dette knyttede Personligheder«, højere end hendes beretning om »det intime Privatliv«, som de ikke mener kan have læsernes interesse (jf. Indledningen). Og denne redaktionelle politik har man vel ret til at brokke sig over.

Landporten i Nyborg tegnet af H. Spliid.

Sophus Frederik Kühnel

»Den gamle Borgmestergaard«s arkitekt

Af BUE BECK

Da den unge translator Peter Holm i 1908 fremsatte tanken om at flytte den Secherske bindingsværksgård fra Lille Torv til Landsudstillingen, blev han støttet af den jævnaldrende museumsassistent ved Nationalmuseet, Christian Axel Jensen. Men

allerede ved dannelsen af Landsudstillingens Historiske Sektion i december 1907, optrådte endnu en central person i det nedsatte udvalg. Det var den midaldrende arkitekt i Aarhus, Sophus Frederik Kühnel. Han stod for flytningen af

Borgmestergaarden til Wallensteins Skanse på Landsudstillingens terræn, og han var igen arkitekt og dybt involveret i byggesagen, da Borgmestergaarden i 1914 blev flyttet til sin nuværende plads i »Haven ved Vesterbro«. Det var også Kühnel, der bistod Peter Holm med flytningen og genopførelsen af de følgende seks huse og udarbejdelsen af museets første generalplan. Kühnel fungerede som »Den gamle Borgmestergaard«s arkitekt indtil 1923, hvor han uden forudgående varsel forlod sit hverv og sin bestyrelsespost. Der har hidtil ikke været særligt kendskab til hans baggrund og kun enkelte byggerier i Aarhus er knyttet til hans navn.¹ Det skyldes især, at det vigtigste dokumentationsmateriale, arkitektens korrespondance og tegningsarkiv, er forsvundet efter hans død. En række dokumenter i familiens besiddelse, avisartikler, korrespondance og tegninger i Den gamle By's arkiver, tegninger i Aarhus kommunes Byggesagsarkiv og i Kunstakademiets samling af Arkitekturtegninger, kan alligevel give et billede af manden som arkitekt og person.

Sophus Frederik Kühnel var præstesøn og født den 11. maj 1851 i Sæby. Han voksede op i Slesvig, hvor faderen Theodor Sextus Kühnel² var sognepræst i Ulsnes ved Slien.³ De voldsomme begivenheder ved landsdelens besættelse i 1864 medførte at familien umiddelbart efter krigen flyttede hjem til Kon-

geriget, hvor pastor Kühnel blev sognepræst ved Farup kirke nord for Ribe. Sophus Frederik fortsatte sin skolegang ved Ribe Katedralskole indtil konfirmationen. Faderen havde ikke længere råd til at holde sin søn ved studierne, så han blev sat i snedkerlære og aflagde svendeprøve i 1868. Kort herefter flyttede han til København, tilsyneladende med et klart sigte mod at blive arkitekt, fik arbejde som snedkersvend og brugte fritiden til at forbedre sine mangelfulde skolekundskaber. Blev derefter ved professor Christian Hansens mellemkomst anbragt på arkitekt C.V. Nielsens private tegneskole, som en forberedelse til Akademiets Arkitekturskole. Det må have været en fornuftig disposition, der understøttede hans talent, for allerede i oktober 1870 blev han optaget på Kunstakademiet og begyndte i Den almindelige Forberedelsesklasse.⁴

Charlottenborg dannede også i forrige århundrede rammen om såvel Malerskolen, Billedhugger-skolen som Arkitekturskolen. Mens Kühnel gik her, blev undervisningen på Arkitekturskolen omorganiseret af den indflydelsesrige professor og direktør for Akademiet, etatsraad Ferdinand Meldahl (1827-1908). I stedet for at gennemtegne de græske og romerske søjleordner og udtrykke sig i klassicismens strenge og saglige arkitektur, blev de studerende nu tvunget til at tegne bygninger i alle de historiske stil-

arter. At industrialismen samtidig tilførte byggeriet en lang række nye konstruktioner, materialer og teknikker, så man stort på. Arkitekterne skulle stå for »Kunsten«. Undervisningen i konstruktionslære blev nedlagt, og der blev oprettet en særlig Dekorationsskole, som de kommende arkitekter skulle gennemgå for at få et indgående kendskab til udsmykninger og dekorationer i historicismens ånd. Opmålinger og publikationer blev en væsentlig inspirationskilde, hvorfra detaljerne blev kombineret på nye, fantasifulde måder. Man søgte at skabe en arkitektur med vægt på det udtryksfulde, stemningsskabende og individuelt prægede. Samtidig var der i Danmark et stort behov for at fremhæve de beskedne rester af Monarkiet oven på nederlaget i krigen. København skulle tilføres arkitektur, der viste, at den var en storby på linje med Wien, Paris og Berlin. Den økonomiske højkonjunktur og befolkningsvandringen fra landet til hovedstaden gjorde det muligt at gennemføre projekterne. Resultatet blev klunketidens boulevarder, boligbyggerier og offentlige bygninger i en frodig karnevalsarkitektur med dekorationer i forskellige stilarter.⁵

Undervisningen på Arkitekturskolen blev domineret af Ferdinand Meldahl, der systematisk og vidtløftigt forelæste om stilarnes udviklingshistorie, støttet af litteraturen fra samtidens store teoretikere, Viol-

et-le-Duc og Gottfried Semper.⁶ Meldahl var tidligt med i »murstensbevægelsen«, men udviklede sig til den førende inden for den romantiske historicisme og stod for en mængde byggerier, heriblandt de store restaureringer af Frederiksborg, Kronborg og Rosenborg.

Arkitekturskolens anden professor var Christian Hansen (1803-1883), Københavns Kommunehospitals arkitekt. Han var på mange områder Meldahls modsætning og søgte at videreføre den danske klassicismes dyder. I disse år underviste også Hans J. Holm (1835-1916) på Arkitekturskolen. Han var kendt for evnen til at inspirere de studerende og som igangsætter af de opmålinger og studier af gammel dansk arkitektur, som senere blev videreført af Foreningen af 3. december 1892. I Holms arbejder var der lagt vægt på bygningsstrukturen og håndværkets betydning for detaillerne, men i spørgsmålet om at beherske og udnytte fortidens formsprog fulgte han Meldahls linje. Underviserne Ludvig Fenger (1833-1905), Hans Christian Amberg (1837-1919), og Vilhelm Klein (1835-1913), delte Meldahls anskuelser. Kunsthistorikeren Julius Lange (1838-1896), havde på Meldahls foranledning i 1868 overtaget N. L. Høyens forelæsninger i kunsthistorie. Herudover havde den titulære professor Johan Daniel Herholdt (1818-1902) indflydelse på arkitekternes kunstneriske holdning. Han videreførte

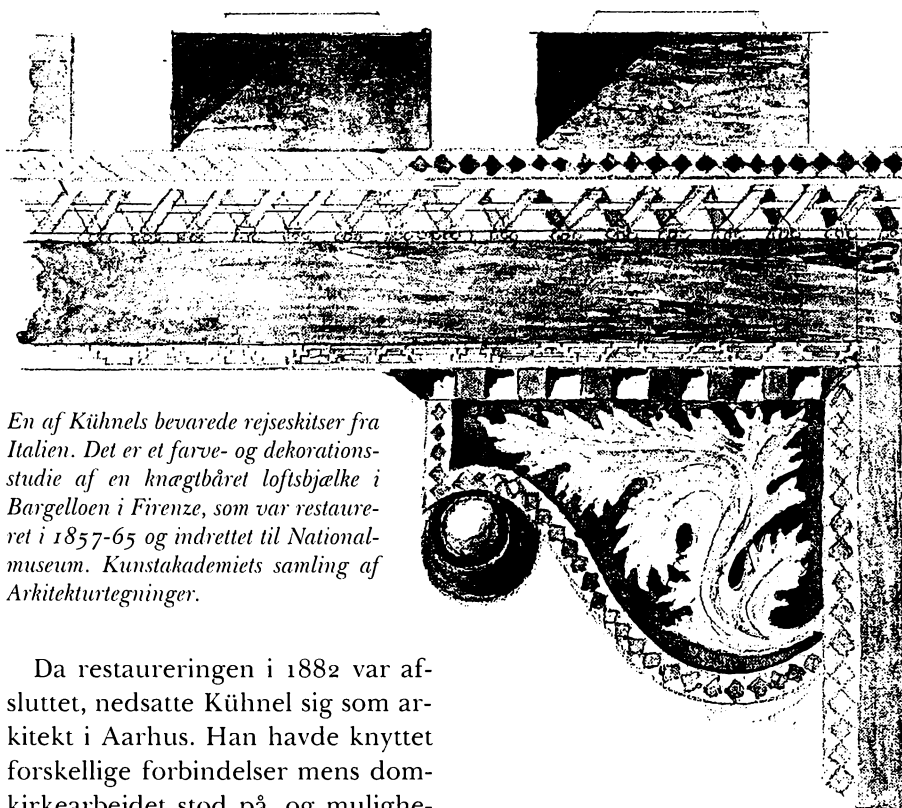
»murstensbevægelsen« med byggeriet af Nationalbanken, Grøns Pakhus og Universitetsbiblioteket i Italiensk renæssance og udgav i 1875 *Veiledning i Husbygningskunst*. I sandhed en række personligheder, der kunne påvirke en ung arkitektsjæl.

Studierejserne var et væsentligt led i de unge arkitekters uddannelse, og målet var i denne periode især Italien og Rom, men også Paris og Wien. Kühnel var på flere korte rejser i sin studietid. Senere forsøgte han med anbefaling fra etatsraad Meldahl at få understøttelse fra Vallø Stift til en studierejse til Frankrig og Italien, men andragendet blev afslået, og Kühnel måtte vente nogle år, inden han som selvstændig kunne rejse og ved selvsyn studere den klassiske arkitektur. Alligevel manglede han ikke inspiration til sine studier. I København var der adskillige store byggerier i gang, og det største af disse foregik lige uden for Akademiets vinduer. Her opførte arkitekt Vilhelm Dahlerup (1836-1907) Det kongelige Teater. Det må have gjort indtryk, for i studietiden fik Kühnel i en periode ansættelse på Dahlerups tegnestue, hvor også den unge Martin Nyrop (1849-1921) tegnede. Han deltog også i Akademiets opmåling af Kronborg i 1876 under ledelse af Hans J. Holm og i et nært samarbejde med Martin Nyrop.⁷

Den 14. januar 1878 fik Kühnel afgang som arkitekt. Året før havde han fået ansættelse på etatsraad

Meldahls tegnestue, hvor han arbejdede med den indvendige restauration af Frederiksborg Slot.⁸ Det var en væsentlig og lærerig opgave for den unge Kühnel, hvor han i de følgende to år bl.a. tegnede på dekorationerne til prinsessefløjens rumudsmykninger. Han sagde imidlertid op i fuld forvisning om at blive tildelt den før omtalte understøttelse fra Vallø Stift og opfattede afslaget som et nederlag, der gjorde det umuligt at vende tilbage til Meldahls tegnestue.⁹

Samtidig søgte den kongelige bygningsinspektør for Jylland, Vilhelm Theodor Walther (1819-1892) en konduktør til den udvendige restaurering af Aarhus Domkirke. Kühnel fik stillingen og tiltrådte 1. april 1879.¹⁰ Det var i forbindelse med dette arbejde, at domkirkens karakteristiske tårnhætte blev erstattet med Walthers stejle tårnspir og tårnet forsynet med høje trekantgavle, ligesom korsarmenes gavle og den barokke vestportal blev ført tilbage i »gotisk stil«. Hovedparten af det fjernede var tilføjet 100 år tidligere af arkitekten Joseph Zuber (1736-1802), men de kunstneriske værdier af dette var endnu ikke erkendt. Kühnel førte omhyggeligt dagbog over arbejdets forløb og søgte at udforske kirkens ældre stadier og skaffe sig arkæologisk belæg for rekonstruktionerne. Fra hans hånd er der i det bevarede materiale bl.a. en opmåling af spor efter nordre korsarms portal.¹¹

En af Kühnells bevarede rejseskitser fra Italien. Det er et farve- og dekorationsstudie af en knægtbåret loftsbjælke i Bargelloen i Firenze, som var restaureret i 1857-65 og indvettet til Nationalmuseum. Kunstakademiets samling af Arkitekturtegninger.

Da restaureringen i 1882 var afsluttet, nedsatte Kühnel sig som arkitekt i Aarhus. Han havde knyttet forskellige forbindelser mens domkirkearbejdet stod på, og mulighederne for at få arbejde var i rigt mål til stede.

Aarhus var i sidste halvdel af århundredet inde i en kraftig ekspansiv periode med udvidelse af havnen og anlæggelse af nye jernbanelinjer. Byen udvidede sig i hastigt tempo langs Søndergade mod Hovedbanegaarden og på arealerne uden for de gamle Alléer. Indbyggertallet voksede fra 24.831 i 1880 til 51.814 i 1901. Købstaden skiftede ansigt og blev i løbet af ganske få år landets næststørste by. Kühnel var kommet til Aarhus på det rette tidspunkt. Han giftede sig i 1888 med

den aarhusianske vinhandlerdatter Caroline Frederikke Schaarup,¹² og de fik sammen tre børn, Victor Georg i 1889, Paul Oskar i 1892 og Anna Emilie i 1895.¹³ Ved siden af tegnestuearbejdet underviste Kühnel i nogle år på Teknisk Skole, og i 1885 blev han medlem af den magtfulde Bygningskommision. I dette hverv, som han bestred i de følgende 26 år, fik han indsigt i byens udviklingsplaner og samtlige byggeprojekter. Projekterne skulle godkendes, hvad enten det var en arkitekt eller bygmester, der stod for

opgaven, men det gav også mulighed for at vejlede og kritisere, hvad Bygningskommisionens protokoller i vid udstrækning vidner om.¹⁴

Som alle nyetablerede havde Kühnel behov for at markere sig og vise sine evner til at beherske de historiske stilarter og gennemføre væsentlige byggerier. Mellem arkitektens første selvstændige opgaver var der en række offentlige byggesager – tre skoler og en kaserne, udført i en tør akademisk tolkning af den norditalienske renæssance. De var præget af en usikker proportionering og har tydeligvis hentet inspiration i tegnede forlæg og i de nyeste københavnske byggerier. Murværket var udført i præcise, røde maskinsten med brændte fuger, udsmykninger, gesimser og bånd er i røde formsten og de lave tage var dækket med naturskifer på en trempelopbygning. Det er Skanderborg Realskole fra 1884, hvor hovedbygningen er i to etager med store rundbuede formstensgavle i veneziansk renæssance, der har et klart forbillede i Meldahls Blindeinstitut fra 1858. Derimod er Malling Landbrugsskole fra 1889 enklere i detaljen, med tydelige referencer til Meldahls Idiotanstalt på Gammel Bakkehus. Borgerdrengekolen i Ny Munkegade fra 1889 og Artillerikaserne i Langelandsgade, også fra 1889, har store indbyrdes ligheder med kraftige formstengsimser og portaler. På disse to byggerier har Kühnel arbejdet sammen med arki-

tekten Agaton Just Müllerts (1842-1909), således at Müllerts har hovedansvaret for kaserne og Kühnel for skolen.¹⁵ Endnu et byggeri fra de første år er Grundtvigs Kapel i Nørre Allé fra 1886. Bygningen er udført i røde maskinsten med formstensdetaljer, men her er stilen en nøgtern nygotik med kamtaket blændingsgavl mod gaden, stræbepiller og spidsbuede støbejernsvinduer i langsiden og et interiør, der indtil for få år siden stod i gennemført nygotik.¹⁶ Samtiden var begejstret for den unge arkitekts byggerier og omtalte bl.a. Borgerdrengekolen i Ny Munkegade som et rent skolepalads.¹⁷

Et af Kühnels væsentligste bidrag som arkitekt i Aarhus er en række store ejendomme fra slutningen af forrige århundrede. Det er bygninger, hvor han med talent har overført de norditalienske paladssers særlige formsprog til den voksende danske købstad og skabt helt nye bybilleder og stemninger, som vi nu anser for noget karakteristisk aarhusiansk. Det var bygninger i storbykala, som tilførte byen helt nye proportioner og viste vejen for det øvrige byggeri. Facaderne har kvadrerede underetager, store gesimser og overetagerne præcise murværk i røde maskinsten er udstyret med vinduesindfatninger, konsolbårne frontoner, pyntehoveder og hjørnekvadringer. Stendetaljerne er kraftige og udført i kunststen og malet facadepuds. Bygningernes bagsider

står i blank murværk uden nogen dekoration, trempeltagene er dækket med naturskifer og planløsningerne er noget uklare med vægt på tidens forkærlighed for mange repræsentative rum. Det er den store ejendom Søndergade 4-6, opført i 1884 for symaskinefabrikant og jernstøber A. Jensen og Søndergade 1, »Ankerhus«, opført i 1895 for tømremester A. K. Sørensen. De markerer tilsammen indgangen til Søndergade fra Clemensbro. Den karakteristiske hjørneejendom Søndergade 56, opført 1891 for købmand Jacob Sand på en smal og vanskelig byggegrund med et yderst vellykket resultat. Den store ejendom »Rømerhus« ved indgangen til

Søndergade set mod Skt. Clemens Bro og domkirken o. 1905. De store ejendomme er tegnet af Kühnel, som her har overført de norditalienske renæssancepaladseres formsprog til Aarhus. Søndergade 4-6 fra 1882 ses til venstre, i baggrunden til venstre »Rømerhus«, Skt. Clemensstorv 8 fra 1895 og til højre »Ankerhus«, Søndergade 1 fra 1894 og Søndergade 3 fra 1898. Domkirken, der anes i baggrunden, fik tilføjet Walthers spir omkring 1880, mens Kühnel var konduktør. A. Ebbesen foto, Lokalhistorisk samling.

Clemensbro er opført for murermester A. I. Petersen i 1895 og gentager en række af detaljerne fra de øvrige bygninger. Men her er desuden mansardtag og kuppel i fransk renæssance som på det samtidige Magasin du Nord i København.

Kühnel opførte selv to ejendomme i disse år. Det var Guldsmedgade 17-19 med en lang paladsfacade med udsmykkede indgangspartier og en karakteristisk kvadrat underetage, der er så høj, at butikkerne har mezzanin. Også den nu forsvundne hjørneejendom Guldsmedgade 15 – Klostergade 26 var opført til arkitekten selv. Den havde en refendsfuget, pilasteropdelte facade med en stor fremspringende gesims. Med disse stærkt italiensk inspirerede bygninger, som vi i dag fornemmer helt danske, var Kühnel stadig tro over for Meldahls historicisme, men markerede sig samtidig som en af de førende arkitekter i Aarhus. Hans forsøg på at gøre Aarhus til Nordens Firenze var lykkedes, og aarhusianerne værdsatte hans indsats.

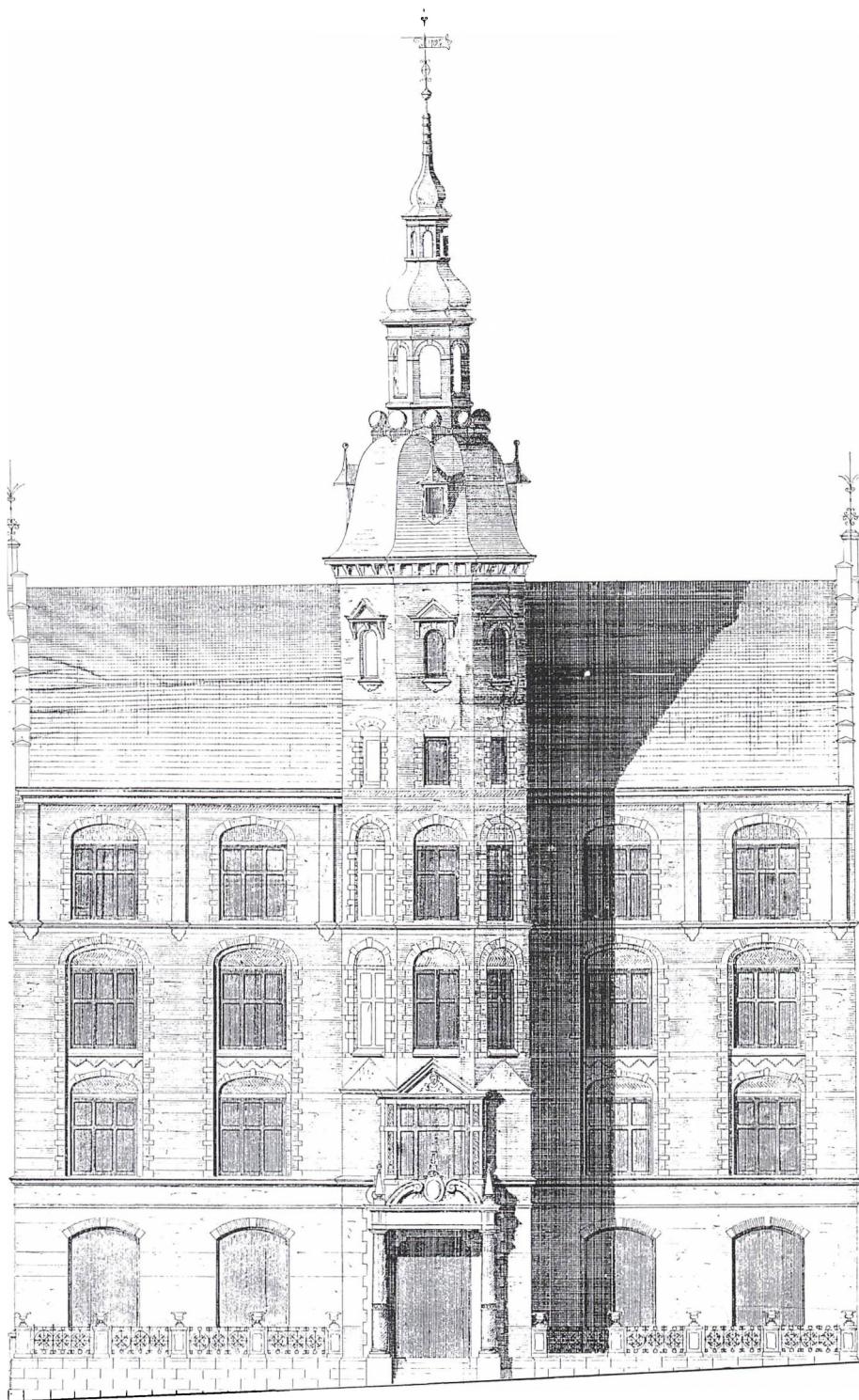
Opførelsen af bygningskomplekset »Mejlborg« markerede afslutningen af 1800-årene, men det var også et vendepunkt i Kühnells produktion. Ved indvielsen var det et af provinsens største private ejendoms-komplekser, beliggende på en smal grund ved havnepromenaden, Østbanegården og byens indkørsel fra Grenå. Bygningerne var opført i den Rosenborgstil, som Kühnel havde lært at kende ved opmålingerne på Kronborg, og som Meldahl havde benyttet ved Rosenborgs restaurering, Frederiksborgs genopførelse og på herregården Frijsenborg. Stilen var gennemført med spirkrøede trappeårne, kar-

napper, trappegavle og hjørnekvad-ringer i kunststen omkring det præcise facademurværk i røde maskinsten. Taget var dækket med naturstenskifer på en trempelkonstruktion. Bygningen var udstyret med en række store herskabelige lejligheder, og i stueetagen lå en stor café med musiklokale og billardrum, der havde glasloft og maskinforarbejdet panelværk i nyrenæssance. Mejlborg stod færdig til indflytning i 1898 og blev beundret og omtalt i pressen. Stor var derfor forfærdelsen i sommeren 1899, da en storbrand fra en nærliggende tømmerplads bredte sig til Mejlborg, som nedbrændte i en sådan grad, at kun de røgsværtede mure stod tilbage. Branden fik konsekvenser for bygningslovgivningen i købstæderne med hensyn til brandmure, afstandsforhold og anvendelsen af jernkonstruktioner i bygninger. Dette efterspil må have gjort dybt indtryk på den byggeteknisk kyndige Kühnel, selvom han havde fulgt den gældende bygningslovgivning for købstæderne fra 1889.

Kort efter Mejlborgs brand rejste Kühnel til Italien, og arkitekt Char-

Nordfacaden på det første Mejlborg. Tårnet midt på facaden rummer karnapstuer og hovedindgangen til den store café i stueetagen. Spirets udformning synes inspireret af de høje hjørnetårne på Meldahls Frijsenborg. Efter branden i 1899 er tårnet genopført en etage lavere og med en anden spirudformning. Bygningskommissionen i Aarhus den 7.10.1896.

les Wissing bistod med ejendoms-komplekssets genopførelse efter det oprindelige projekt, men med en noget forenklet detaljering.¹⁸ Vi ved ikke, om han flygtede fra problemerne, eller om der lå andre motiver bag. Han var året før blevet medlem af bestyrelsen for Akademisk Arkitektforening, hvor han var eneste repræsentant for arkitekterne i Jylland mellem de toneangivende københavnere Albert Jensen, Martin Borch, Thorvald Jørgensen, Kristoffer Varming, Magdahl Nielsen og Andreas Clemmensen.¹⁹ Dette hverv gav ham tilsyneladende en række nye faglige kontakter og impulser, der startede en udvikling i hans arkitektursyn. Hustruen Caroline Frederikkes død i sommeren 1898 var muligvis en yderligere tilskyndelse til at gennemføre den store rejse til Italien, som blev på tre måneder i 1899. Der er bevaret 12 udaterede rejseskitser, som må være studier fra denne rejse.²⁰ Tegningerne fortæller om rejsemålene og viser en særlig interesse for detaljer og udsmykninger. Motiverne spænder fra dekorationer af lofter, vægge og bjælker i Firenze, studier af den gotiske facade på Ca'd'Oro i Venedig, søjleudsmykninger fra Ravenna, studier af lofter i St. Ferno i Verona, portaler i Siena og opmålingskitser af hvælv og arkader fra basilikaen Sant Ambrogio i Milano.

Da han vendte hjem var der en tydelig forandring. I det næste byg-

geri, Jysk Handels- og Landbrugsbank på Lille Torv og naboejendommen ved indgangen til Guldsmedgade benyttede han stadig den italienske renæssance som inspiration, men i en langt friere udformning. Bygningen blev indviet i 1900 og var udført med en ekstravagant brug af kostbare og »ægte« materialer. Den høje underetage blev beklædt med kløvet granit, overetagerens detaljer udført i sandsten og murværket i blødstrøgne røde sten med skræbfigurer. Bankbygningen viser et indgående kendskab til paladserne i Firenze og naboejendommens vinduesindfatninger og detaljer har tydelig inspiration i venetiansk gotik. Indvendig var banken rigt udsmykket. Banklokalet og den fornemme hovedtrappe med granit-søjler og limfarvedekorerede hvælv. Repræsentationslokalerne med vægpaneler og limfarvedekorerede kassebjælker i loftet. Kühnel havde tidligere udsmykket Grundtvigs Kapel, men bankbygningen er dekoreret i et sådant omfang, at det må skyldes en kunstnerisk påvirkning. Det kunne være fra den gamle opmålingskollega Martin Nyrop (1849-1921), der var landets førende arkitekt og i fuld gang med udsmykningen af Københavns Rådhus, eller fra studiekammeraten Hack Kampmann (1856-1920), der nu var kongelig bygningsinspektør for Jylland og havde bosat sig i Aarhus, hvor han havde en række betydningsfulde byggerier under opførelse.²¹

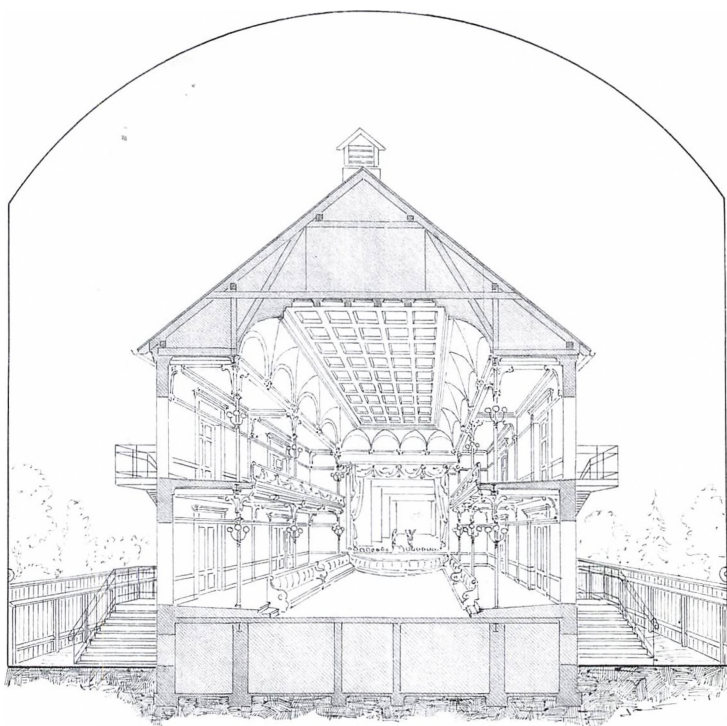
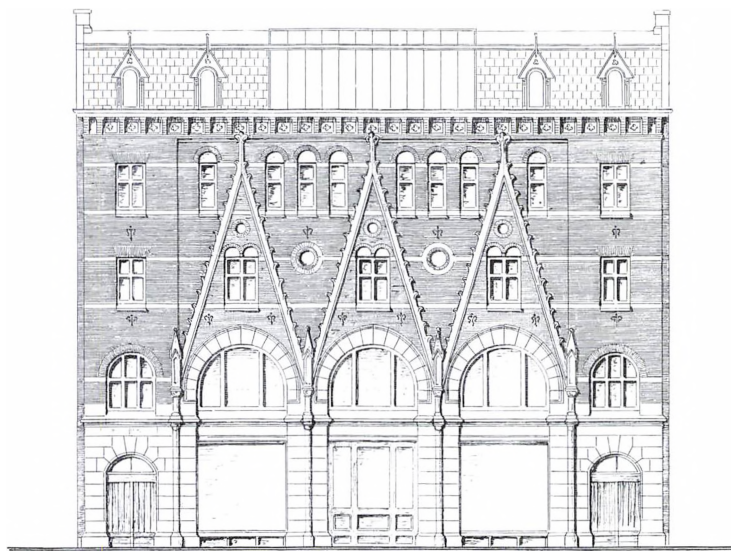

Kühnel byggerier i de følgende år fortsatte den nationalromantiske linje med glæden for de håndværksmæssige detaljer i det maleriske murværk og i bygningernes trækonstruktioner. Først med læge Wingses stråttækte landsted »Tårnhøj« i Skåde Bakker, der blev gengivet i fagbladet *Architekten*.²² Et andet byggeri, Kasino Theateret, blev opført for direktør Marinius Olsen og indviet i år 1900, samtidig med Aarhus Theater. Det var landets første »operetetheater«, en storbyvarietè, der havde nygotisk teatersal med omløbende balkoner, restaurant på første sal og American Bar i stueetagen. Teaterets forbygning fulgte gadenes husrække og den symmetriske

Den nyopførte Jysk Handels- og Landbrugsbank på Lilletorv set fra Borgporten mod Vestergade omkring 1902. Bankbygningen har et helt nyt materialevalg uden overfladebehandling og er udformet i en storbysskala, som står i stærk kontrast til de lave købstadsbygninger. Alene underetagen svarer til to fulde etager i naboejendommene. Gården til venstre er Den Secherske Gaard, som nogle få år senere blev nedtaget og genrejst på Landsudstillingen som »Den gamle Borgmestergaard«.

Foto i Lokalthistorisk Samling.

facade blev udført i blødstrøgne røde sten, hvori indgangspartiet talentfuldt blev fremhævet med tre stiliserede gavlparter i sandsten. Facadens dekoration har hentet sin inspiration i engelsk tudor og vene-

S. F. Kühnel

tiansk gotik, men giver også mindelser om samtidige byggerier i England.

Aarhus Brandstation, der blev opført to år senere, benyttede igen det angelsaksiske motiv med tre stejle gavle til at fremhæve midterpartiet i den let krummede bygning med syv store porte i underetagen. De er her kobberafdækkede og forsynet med spidsbuede vinduespartier. Murværket er i røde, blødstrøgne sten, og taget er belagt med røde vingetagsten – karakteristiske eksempler på Kühnells udnyttelse af de karakterfulde hjemlige materialer i overensstemmelse med nationalromantikens idealer. Gavlen ud imod gaden fik vinduer i spidsbuede blændinger omkring et fremspringende skorstensparti og afsluttedes med strømskifter langs taget. Slangetårnet, blev asymmetrisk placeret ved denne gavl og hentede sin højde, slanke udformning fra rådhuset i Siena. Desværre blev anlægget ikke færdigbygget efter Kühnells oprindelige projekt. Af besparelsseshensyn blev byggeriet opdelt i to etaper og beskåret med en toetages bygning til brandchef og mandskabsfunktioner, der skulle være placeret

Facade og perspektivisk snit fra originaltegningerne til det i 1900 opførte Kasino Theater i Rosenkrantzgade. Facadens tre stiliserede gavlparter blev udført i sandsten. Teateret var landets første storbyvarieté med servering i salen og på balkonerne under forestillingen. Bygningskommissionen i Aarhus den 31.1.1900.

vinkelret på den bagerste gavl. Som det fremgår af det afbildede projekt side 67, ville denne bygning på en kunstnerisk overbevisende måde have afsluttet anlægget, der må betragtes som et af Kühnells bedste arbejder med en fri sammensætning af stilhistorisk inspirerede bygningselementer.

Ovenpå disse byggerier fik Kühnel den meget væsentlige kommunale opgave med at ombygge Ferdinand Thielemanns (1803-1863) rådhus fra 1857. Byen skulle markere sig, og der blev ikke sparet. Udvendigt skiftede bygningen fuldstændig karakter ved nogle få indgreb. De tidligere brunmalede vinduer blev malet hvide, og der blev opsat en skønvirkeinspireret indgangsportal ved langsiden. Indvendigt fik bygningen en monumental stentrappe med limfarvedekorerede vægge og indgangsparti i ædeltræ. Byrådsalen blev udvidet og udstyret med udskårne paneler og loftsdekorationer efter forlæg af arkitekten. Selv møblerne blev tegnet specielt til rådhuset. Samtidig opførte Kühnel Christian IX's Børnehjem, en bygning i røde blødstrøgne sten med mønstermurværk og tegltag i et klart nationalromantisk formsprog. Den yderst velhavende grosserer Christian Filtenborg var formand for stiftelsen, og for ham havde Kühnel et par år tidligere opført den noget overdimensionerede og arkitektonisk mindre vellykkede »Villa Alba« i rhinsk tuf.

Kühnel markerede sig også udenfor Aarhus i disse år. Han udstillede på Charlottenborgs Forårsudstilling i 1900 og var med på Rådhusudstillingen i 1901, der indviede Københavns Rådhus med udvalgte eksempler på dansk kunst og arkitektur. Samme år blev han udnævnt til ridder af Dannebrogordenen efter indstilling fra krigsministeriet.²³ Han deltog også i konkurrencer, og vandt førstepræmien ved konkurrencen om en ny kirke i Lemvig, men fik desværre ikke senere lejlighed til at realisere projektet.²⁴ Anderledes gik det, da digteren Thor Lange ønskede at rejse et monument til minde om dronning Dagemars rejse gennem Jylland. Den fremtrædende arkitekt P. V. Jensen Klindt tegnede det første forslag,

Kühnels indgangsportal til Jubilæumsskuet i Aarhus i 1897. Udstillingen lå i Vennelyst og den viste indgang var placeret ud mod Nørreport, hvor Aarhus Kunstmuseum nu ligger. Træbygningen var udformet i en »Nordisk Stil« med spåntag og dragehoveder. Under portalens overbygning angav et skilt udstillingens latinske valgsprog, UNITIS VIRIBUS – Med forenede kræfter. Foto i Lokalhistorisk Samling.

som blev forkastet, og i stedet udformede Kühnel skitsen til en enkel byzantinsk inspireret granitstele kronet med dagmarkors. Stenen blev rejst i 1906 ved dronning Dagemars kilde i Tinning skov nær Vitten præstegård.²⁵

Da borgmester Drechsel pegede på Kühnel som medlem af komiteen for Landsudstillingens historiske afsnit, var der flere årsager. Pe-

ter Holm havde gjort opmærksom på ham, og han var som nævnt en anerkendt arkitekt og en respekteret aarhusborger med interesse i arkitekturhistorie. Men han havde også tidligere vist et særligt talent for lignende opgaver ved at være arkitekt for et par af de landbrugsudstillinger, som Foreningen af Jyske Landboforeninger afholdt i årene omkring 1900. Først ved dyrskuet ved Storåen i Holstebro i sommeren 1896, og året efter ved Jubilæumsskuet i Aarhus, der blev opbygget omkring slotsarkitekt Thorvald Jørgensens markante udsigtstårn i Vennelyst. Her havde han vist sit talent for historiske stilarter og benyttede en »Nordisk Stil« til udstillingens træbygninger, svarende til Martin Nyrops på »Den Nordiske

Kühnel stod i 1904 for opførelsen af restaurationspavillonen i Friheden, der blev bygget på kun tre måneder. Det var en bindingsværksbygning med serveringsareal udenfor og i to loggiallignende sidefløje. Bygningen synes inspireret af tysk bindingsværk, ligesom det fremmedartede understreges af tagets romertagsten.

Foto i Lokalthistorisk Samling.

Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1888«. ²⁶ Udstillingen var sommerens begivenhed i 1897, og resultatet så vellykket, at Kühnel blev tildelt Den kongelige Fortjenstmedaille. ²⁷ Nogle år senere, i 1904, fik han igen lejlighed til at bygge et forlystelsesetablisment i Aarhus, restaurationspavillonen og musiktribunen i Havreballe Skov, som blev starten på »Friheden«.

Arbejder af Sophus Frederik Kühnel 1882-1930

- 1882-84 Søndergade 4-6, Aarhus
1883-84 Adelgade 129, Skanderborg
1884 Vester Allé 5, Aarhus
1885-86 Nørre Allé 23, Aarhus
1887-89 Langelandsgade, Aarhus
1888 Adelgade 129, Skanderborg
1889 Ny Munkegade 13, Aarhus
1889 Malling
1890-91 Søndergade 56, Aarhus
1890 Framlev kirke, Aarhus Stift.
1892 Klostergade 26, Aarhus
1892 Guldsmedgade 15, Aarhus
1892 Guldsmedgade 17-19, Aarhus
1893 Studsgade 5-7, Aarhus
1894 Skolegade 37, Aarhus
1894-95 Søndergade 1, Aarhus
- 1895 Silkeborgvej 1-3, Aarhus
1895 Silkeborgvej 1-3, Aarhus
1895 Skt. Clemens Torv 8, Aarhus
1895 Vestergade 3, Aarhus
1896 Klostergade 15-17, Aarhus
1896 M.P.Bruunsgade 46-48, Aarhus
1896 Søndergade 4-6, Aarhus
1896 Holstebro
- 1896-98 Kystvejen 59-65, Aarhus
1896-98 Mejlgade 92, Aarhus
1897 Vennelystparken, Aarhus
- 1898 Gl. Munkegade 19, Aarhus
1898 Havnegade 41A, Vejle
1898-99 Søndergade 3, Aarhus
1899 Kystvejen 23, Aarhus
1899 Ildervej 24, Skåde, Aarhus
1899 Skt. Clemens Stræde 2, Aarhus
1899 Frederiks Allé 6, Aarhus
1899 Hørning kirke, Aarhus Stift
1899-01 Kystvejen 59-65, Aarhus
1899-01 Mejlgade 92, Aarhus
1899-00 Lille Torv 6, Aarhus
1899-00 Lille Torv 6A, Aarhus
1900 Rosenkrantzgade 21, Aarhus
1901 Randersvej 37-41
1901 Rosenkrantzgade 19, Aarhus
1901 Blegind kirke, Aarhus Stift
1902 Thunøgade 40, Aarhus
1902-04 Ny Munkegade 15, Aarhus
1903 Guldsmedgade 15, Aarhus
1903 Guldsmedgade 17-19, Aarhus
- Ejendom for symaskinefabrikant A. Jensen Skanderborg Realskole (nedbrændt 1888). Ombygning af Fatiggaarden.
Grundtvigs Kapel, valgmønsterkirke.
Artillerikasernen (med arkitekt A.J. Müllerts)
Genopførelse af Skanderborg Realskole.
Ny Munkegades Skole (med arkitekt A. J. Müllerts)
Malling Landbrugsskole.
Ejendom for Købmand Jacob Sand.
Restaurering med ny korbue og nordvinduer.
Arkitektens egen ejendom. (nedrevet)
Arkitektens egen ejendom. (nedrevet)
Arkitektens egen ejendom.
Pakhus (nedrevet).
Facadetegning for skibshandler J. P. Sejersen »Ankerhus« for tømrermester A. K. Sørensen. (Ejendommens nordlige del schalburgeret 1944)
Villa for Etatsraad Meulengracht (nedrevet)
Bryggerit Ceres, Kul- og Kedelbygning.
»Rømerhus« for murermester A. I. Petersen.
Ombygning for arkitektens svigermoder.
Ejendom (nedrevet 1988)
Ejendom for snedker P. Clemmensen.
Ombygning og facadændring af butiksetage.
Arkitekt for Foreningen af Jyske Landboforeningers Skue i Holstebro 10-12. 7.1896.
Ejendomskomplekset »Mejlborg« (nedbrændt 1899)
Ejendomskomplekset »Mejlborg« (nedbrændt 1899)
Arkitekt for Foreningen af Jyske Landboforeningers Jubilæumsskue i Aarhus.
Villa.
Villa for konsul Vindfeld Hansen.
Ejendom for fru Elise Kloster.
Ejendommen »Kystpalæ«
Læge Wings landsted, »Tårnhøj« i Skåde Bakker
Ejendom for Skomagere Poulsen.
Staldbygning.
Orgelfacade, nu i Østervrå adventistkirke.
Genopførelse af »Mejlborg« efter branden.
Genopførelse af »Mejlborg« efter branden.
Jysk Handels- og Landbrugsbank.
Ejendom for Jysk Handels- og Landbrugsbank.
Kasino Theater.
Generalkommandoboligen.
Ejendom for bygmester A. Andersen
Restaurering, frilægning af træloft og syddør.
Ombygning af arkitektens egen villa.
Aarhus Brandstation.
Ændring af ejendommens butiksetage.
Ændring af ejendommens butiksetage.

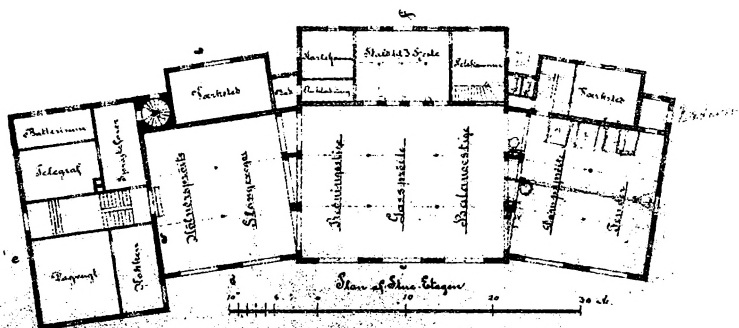
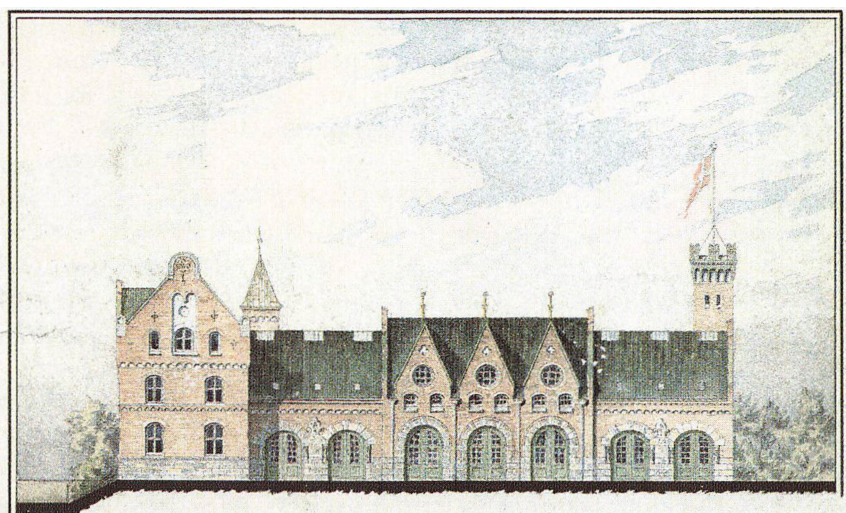
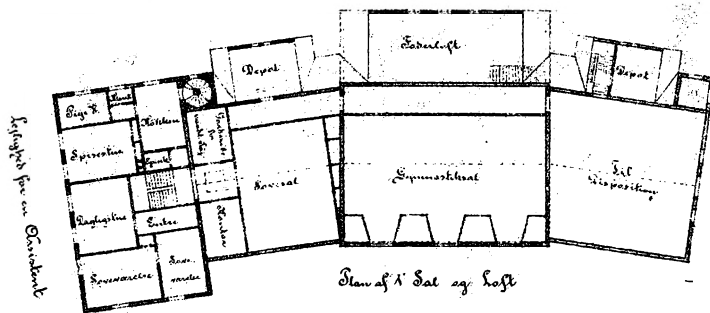
1903-06	Strandvejen 86, Aarhus	Villa »Alba« for Etatsråd Chr. Filtenborg
1904	Tivoli Friheden, Aarhus	Skovrestaurationen »Friheden«.
1905	Søndergade 4-6, Aarhus	Ombygning af ejendommen.
1906	Lemvig kirke, Viborg Stift	Konkurrenceprojekt, Arkitekten 1906 p. 94.
1906-07	Mejlgade 1, Aarhus	Ombygning af arrestbygningen til kontorer.
1907	Søndergade 11, Aarhus	Ombygning af ejendommen.
1907-08	Finsensgade 14, Aarhus	Christian IX's Børnehjem.
1907-08	Mejlgade 1, Aarhus	Ombygning af Aarhus Raadhus' indre.
1907-08	Svingelbjerg, Viborg Stift	Svingelbjerg filialkirke.
1908-09	Landsudstillingen 1909	Første genrejsning af Borgmestergaarden.
1908-09	Ry Stationsby	Filialkirken i Ry.
1908	Tinning Skov, Hammel	Dronning Dagmars kilde.
1909	Nordre Kirkegaard, Aarhus	Ombygning af Nordre Kirkegaards Kapel.
1909	Vinderslev kirke	Kirkestole.
1910	Østbirk kirke, Aarhus Stift	Orgelfacade og stolestader.
1910	Sønder Vissing kirke, Aarhus Stift	Orgel
1911	Nørre Allé 23, Aarhus	Ombygning af Grundtvigs Kapel.
1913	Skt. Lucas kirke, Aarhus	Konkurrenceforslag.
1912	Dalgas Avenue 42, Aarhus	Tilbygning til bankdirektør Alstrups Villa.
1912	Adslev kirke, Aarhus Stift	Orgelfacade og orgelpulpitur.
1913-14	Den gamle By	Anden genrejsning af Borgmestergaarden.
1913-14	Den gamle By	Genrejsning af Lysthuset fra Vestergade 29.
1913-14	Den gamle By	Genrejsning af Frands Hansens Hus fra Mejlgade.
1913-14	Den gamle By	Første genrejsning af bulladen fra Sdr. Bjært.
1914	Sdr. Vissing kirke, Aarhus Stift	Sønder Vissing præstegård.
1915	Fredensgade 36, Aarhus.	Ombygning af kontorbygning ved Bispegaarden.
1915	Ormslev kirke, Aarhus Stift	Ormslev præstegård
1916	Den gamle By	Genrejsning af hjørnehuset fra Kannikegade.
1916	Thunøgade 35, Aarhus	Udvidelse af Marthahjemmet og vuggestuen.
1916	Fjellerup kirke, Aarhus Stift	Fjellerup præstegård.
1916	Tørring kirke, Aarhus Stift	Ombygning og udvidelse.
1916-17	Gylling kirke, Aarhus Stift	Restaurering af Gylling præstegaard.
1916-17	Grathe kirke, Viborg Stift.	Ny kirke med altertavle af Viktor Kühnel.
1917	Den gamle By	Genrejsning af Vandmøllen fra Møllerup.
1917	Den gamle By	Genrejsning af Stuehuset fra Alling.
1917	Elsted-Elev, Aarhus Stift	Elsted præstegård.
1918	Bispetorvet, Aarhus	Medvirker ved frilæggelsen af domkirken.
1918	Nimtofte kirke, Aarhus Stift.	Nimtofte præstegård.
1918	Vester Velling, Viborg Stift	Vester Velling præstegård med avlsbygninger.
1918	Sønder Onsild, Aarhus Stift.	Sønder Onsild præstegård med avlsbygninger.
1921	Anlæg ved Runddelen, Risskov	Genforeningssten 1864-1920.
1922	Den gamle By	Den første generalplan for Den gamle By.
1922	Den gamle By	Forslag til genopførelse af Tværgadehuset.
1923	Gylling Kirke, Aarhus Stift.	Restaurering med nyt stoleværk, loft og vinduer.
1923	Tyrsting kirke, Aarhus Stift	Orgelfacade (nedtaget)
1923	Sdr. Vissing Kirke, Aarhus Stift	Orgel og orgelpulpitur (nedtaget 1976)
1923	Vorladegaard kirke, Aarhus Stift.	Orgelfacade (nedtaget 1990)
1922-23	Nordre Kirkegaard, Aarhus	Krematorium (nedrevet 1946)
1928	Frederiksgade 16, Aarhus	Side og baghus.
o. 1930	Risskov, Aarhus	Forslag til »Strandkirken« i Risskov.
1930	Grathe kirke,	Kirketårn.
u.å.	Thorsager kirke, Aarhus Stift	Orgelfacade.
u.å.	Hvilsted kirke, Aarhus Stift	Orgelfacade (nedtaget 1966)

Komiteen for den historiske sektion ved Landsudstillingen blev udpeget den 8. december 1907. Den bestod af overbibliotekar Vilhelm Grundtvig, translatør Peter Holm og arkitekt Kühnel, samt to københavnske medlemmer. Opgaven gik ud på at lave en historisk udstilling om Aarhus by. Men allerede i julen 1907 kombinerede den idérige Peter Holm den nedrivningstruede Secherske gård fra Lilletorv med udstillingsplanerne. Komiteen blev enige om at flytte og genskabe renæssancegården som ramme om den historiske udstilling, og overvejede samtidig at genskabe den øvrige del af Lilletorv som kulisse.²⁸ Inspirationen var hentet fra det nyoprettede frilandsmuseum Skansen i Stockholm og måske også påvirket af teatermaleren Carl Lunds berømmede historiske sætstykker i Tivoli og på Det kongelige Teater, hvor for eksempel dekorationen til »Trolddom« netop havde motiv fra torvet i en gammel købstad.²⁹ Der blev forhandlet med Aarhus Museum og formanden for Landsudstillingens udvalg VII, den senere borgmester Jacob Jensen. Det blev her vedtaget at søge projektet gennemført uden kulissetorvet, hvorefter bindingsværksgaarden blev erhvervet sammen med en fast pris på dens genopførelse på udstillingsterænet.

Kühnel skulle stå for opmålingen, flytningen og genopførelsen af bygningen. Opmålingen blev udført af

den unge arkitektstuderende N. Hatting-Jørgensen, mens magister Chr. Axel Jensen i en uge foretog bygningsarkæologiske undersøgelser på de bevarede bygningsdele. Alt dette skete under et meget stort tidspres. Der skulle både laves projekt, indhentes tilbud, skaffes midler og udstillingsgenstande, inden gården kunne nedtages, genrejses og den planlagte suite af interiører færdiggøres og møbleres til Landsudstillingens åbning i maj 1909. Så da Hatting-Jørgensen ikke fremsendte de færdig tegnede opmålinger til den aftalte tid, skrev Kühnel prompte til ham: »Haster! Haster! Haster!«. Der var ingen tid at spille. Arkitektkollegaen Marcus Bech Fritz blev ansat som konduktør på opgaven og startede med en minuttøs registrering af murværket i soklen og udvalgte tvl. De blev gennemfotograferet stykke for stykke. Enkelte tvl, der var frilagt i forbindelse med de bygningsarkæologiske undersøgelser, blev udtaget i ét stykke som dokumentation. Samtidig forhandlede Kühnel med hånd-

Udsnit af originaltegningen til Aarhus Brandstation i Ny Munkegade fra 1902. Vognremissen og det italienskinspirerede slangetårn blev opført i to etaper, mens den herregårdslignende beboelsesbygning til venstre aldrig blev realiseret. Remissen havde stald til tre heste og syv sprøjte-, slange- og stigevogne. Tagetagen rummede sovesal, gymnastiksal og foderloft. Aarhus Brandvæsens tegningsarkiv.

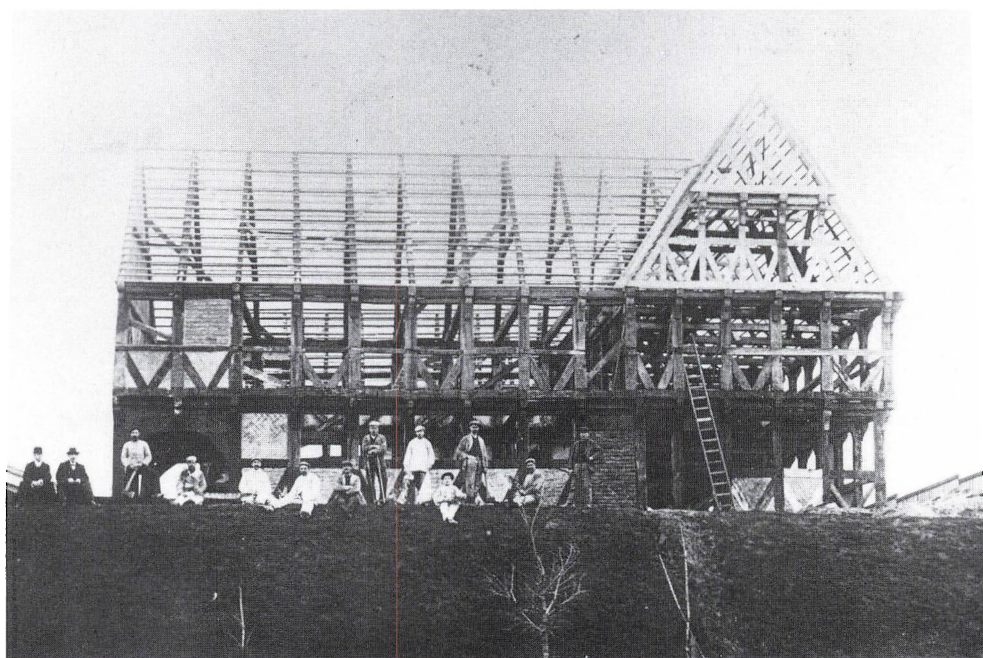
værkerne, og nedtagningen gik igang den 20. september 1908.³⁰

Borgmestergaarden – navnet fik gården da arkivundersøgelser viste at tre af dens ejere i 1600-årene havde været borgmestre i Aarhus – blev placeret på Landsudstillingens højeste punkt, Wallensteins Skanse. Hverken Kühnel eller Holm havde erfaring fra tilsvarende opgaver, og usikkerheden gav sig til kende i et intenst brevskriveri med Chr. Axel Jensen, som under hele byggeriet blev dybt involveret i beslutningstagningen. Han var Nationalmuseets ekspert i dansk købstadsbindingsværk, og resultatets historiske korrekthed hvilede især på hans erfaringer og iagttagelser før og under nedtagningen. De knægtbårne gavle, som huset aldrig havde haft mens det var to stokværk højt, blev for eksempel konstrueret efter forlæg i Kolding og Ribe, udvalgt af Chr. Axel Jensen. Bindingsværket blev suppleret med de manglende dele og genrejst med de skævheder, som opmålingen af den oprindelige sokkel havde vist. Dette arbejde blev udført med en forbavsende dokumentation og ansvarlighed over for bygningens historiske spor. Kühnel sørgede for, at gulvene blev lagt med godt slidte gulvbrædder fra det gamle rådhus. Derimod blev ydervæggens tavl og en del af loftsbrædderne fremstillet i armeret gips og dekoreret til en skuffende lighed med de ægte materialer. Man havde erfaring for, at kalkmørtel

ikke kunne blive tilstrækkelig tør på den korte byggetid, så for at sikre museumsgenstandene valgte man denne dekoratørløsning. Resultatet var storartet, men selvfølgelig præget af tidens nationalromantiske holdning i Kühnels helt nødvendige tilføjelser og i bygningens materialekarakter.

Det var et pionerarbejde, som ingen havde prøvet før, og tempoet var febrilsk. Soklen blev lagt i oktober 1908, der var rejsegilde den 11. december 1908, bygningen var lukket med vægge, tag og vinduer den 7. februar 1909, og da Landsudstillingen åbnede den 18. maj 1909, havde Kühnel, Chr. Axel Jensen og Peter Holm sammen med et antal udvalgte håndværkere arbejdet i døgndrift på færdiggørelsen af bygningen og udstillingsinteriørerne indtil umiddelbart før højtideligheden. Landsudstillingen 1909 druknede i den mest kolde og regnfulde sommer i mands minde, men Borgmestergaarden var en stor publikumssucces, der opmuntrede til en bevaring af gården som et museum efter udstillingsåret.³¹

Efter Landsudstillingen opnåede Kühnel en lang række byggesager for kirker og præstegårde. Han havde tidligere opført Grundtvigs Kapel og gennemført restaureringen af Framlev kirke i 1890 og Blegingd kirke i 1901, hvor resultatet blev præget af tidens iver for at frilægge og tilbageføre. Det gav indgangen til større opgaver, og i 1908

indviedes kirken i Svingelbjerg, i 1909 kirken i Ry Stationsby, begge stemningsfulde rødstensbygninger i en personlig efterdigtning af den danske landsbykirke og motiver fra den italienske renæssance. Den meget vellykkede Grathe kirke fra 1917 er også bygget over motiver fra den traditionelle landkirke, men murværket er her hvidkalket, og ved kirkens inventar har sønnen Viktor Kühnel bistået med udførelsen af altertavlen. Han kom også til at stå for en række kirkerestaureringer med forholdsvis beskedne indgreb, der især omfattede farvesætning og udskiftning af stolestader og orgler. Blandt disse kan nævnes det nygotiske orgel i Vorladegaard

Borgmestergaarden under den første genrejsning i december 1908. Gaarden er placeret på Wallensteins Skanse som en del af Landsudstillingen 1909. De udskiftede bindingsværksdele og den rekonstruerede gavltrekan afslører sig på billedet ved det nyhugne, lyse egetræ. På fløjen, til venstre for håndværkerne sidder Peter Holm og Kühnel. Foto i Nationalmuseets 2. afdeling.

kirke, hvis udformning har en klar forbindelse til de venetiansk inspirerede kunststensindramninger omkring vinduerne på ejendommene Skt. Clemensstræde 2 og Kystvejen 23. Det er på baggrund af sådanne opgaver, at Kühnel efterhånden blev kendt og omtalt som kirkearkitekt. Et af hans sidste byggerier var opførelsen af landets første krema-

torium i 1923 på Nordre Kirkegård i Aarhus. Det var et skulpturelt anlæg med midtpartiet kronet af en trinpyramide og udsmykket af billedhuggeren Elias Ølsgaard. Krematoriets fremmedartede bygningsformer kan muligvis søges i de samtidige forsøg på at rekonstruere mausoleet i Harlikanassos, et motiv som arkitekten Hack Kampmann et par år tidligere havde anvendt ved udvidelsen af Ny Carlsberg Glyptotek i København.

Efter Landsudstillingen fortsatte Peter Holm kampen for dannelsen af et permanent historisk museum i

Peter Holm og Kühnel foran det nyopførte Kannikegadehus omkring 1918. I baggrunden ses Frands Hansens Hus, Havepavillonen og Borgmestergaarden, som Kühnel også var arkitekt for opførelsen af. Foto i Nationalmuseets 2. afdeling.

Borgmestergaarden. Han dannede derfor »Komitéen til bevarelse af den gamle Borgmestergaard«, hvor bestyrelsen foruden Peter Holm, Kühnel og Grundtvig bestod af grosserer Hammerich og formanden, borgmester Drechsel. Der blev samlet penge ind og gårdens fremtidige placering diskuteret. Komitéen

teen gjorde i sit andragende til byrådet opmærksom på, at Borgmestergaarden, med de bygninger, man havde mulighed for at knytte til museet indenfor en overskuelig fremtid, krævede et areal på en tønde land.³²

Tanken om en gammel by var formuleret, og i 1912 gav byrådet sin tilladelse til at gennemføre den i kommunens nyerhvervede Botaniske Have. Borgmestergaarden skulle nu rejses for tredje gang. Peter Holm og Kühnel stod igen for arbejdet, og kunne nu støtte sig til erfaringen fra Landsudstillingen.

Vandmøllen fra Møllerup, den stråtekte bulade og Stuehuset fra Alling udgjorde i museets første år tilsammen en »Møllegård«. Det var tænkt som en landlig enklave, der var adskilt fra købstadshusene omkring Torvet. Foto omkring 1918.

Foto i Nationalmuseets 2. afdeling.

Der var dog nogle forandringer. Tavlene blev muret ud med munkesten, men med alt for store og tilbageliggende fuger, som straks blev påtalt af Chr. Axel Jensen. Bagsidens tavle fik en rustik og historisk ukorrekt puds i et forsøg på at få dem til at se oprindelige ud. Bygningens yderside blev tjæret på tøm-

meret, mens gårdsidens bindingsværk blev malet italienskrødt. Mod det fremtidige torv blev der opsat en trappe fra Horsens, og i gårdsiden udformede Kühnel en helt ny trappe og et par meget store egetræsdøre med kraftige smedede beslag. Gavlrummet i hovedfløjen blev indrettet til købmandsbod og gården blev igen indrettet med en suite af historiske interiører, kronologisk opstillet som på Landsudstillingen og dekoreret af den unge kunstmaler Viktor Kühnel.

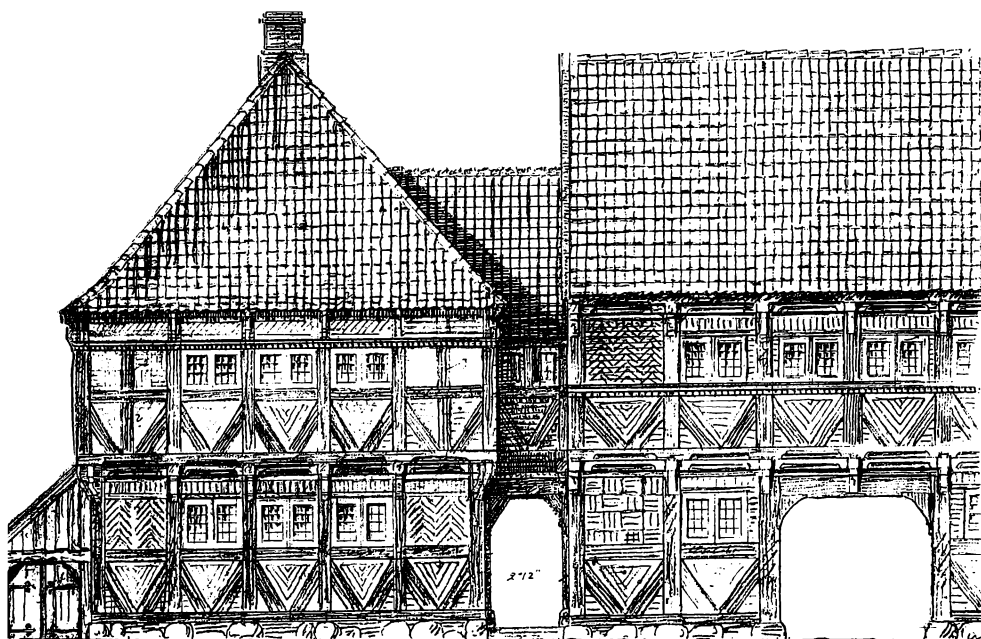
Borgmestergaarden var også efter den sidste genrejsning præget af den nationalromantiske holdning med ægte og frilagte materialer i tavl og sokkel, men samtidig afspejlede bygningen også udvendig et forsøg på historisk formidling ved at have forskellige perioders farveholdning og vinduestyper til gadesiden, gårdsiden og til bagsiden. I denne sammenhæng indgik lysthuset i Borgmestergaardens have. Det fik en farveholdning fra slutningen af 1700-årene, men Kühnel flyttede ufølsomt døre og vinduer og ændrede facaderne efter den markante placering. Han lagde glaserede tagsten på taget og fik det kronet med en helt personlig kobberpinakel. Resultatet blev historisk ukorrekt, men fascinerende og stemningsfuldt.³³

Ved Borgmestergaardens indvielse den 25. juli 1914, fremhævede Peter Holm Kühnells indsats i sin indvielsestale:³⁴

Men navnlig havde Architekt Kühnel gjort et stort Arbejde, det største deraf sås endda ikke, nemlig hans lange historiske Studier, som sammen med hans samvittighedsfulde og kunstneriske Forståelse havde frembragt noget så harmonisk ...

De følgende huse, som Kühnel flyttede til »Den gamle Borgmestergaard«, forekommer overfladisk og usikkert behandlet af arkitekten. Det kan skyldes, at museet endnu ikke havde fundet sin placering og sit mål. En anden årsag kan være, at den travle Chr. Axel Jensen ikke længere var involveret i beslutningerne. Frans Hansens Hus fra Mejlgade blev nydeligt opmålt inden nedtagningen, men ved genopførelsen fik gadesidens overetage fyldtømmer med både skråstiver og dæk, en konstruktion der ellers kun kendes fra sjællandsk købstadsbindingsværk. Der blev genopført tre landhuse, bulhuset fra Sønder Bjært, vandmøllen fra Møllerup gods og stuehuset fra Alling. De lå dengang i en enklave på den anden side af åen og udgjorde et landligt modstykke til Borgmestergaardens købstadsbygninger. Ved flytningen fik vandmøllen og huset fra Alling begge stråtaget ændret til tegl, mens Bulladen fik genskabt sit stråtag. Der blev sat vinduer i vandmøllens underetage, og mølleværket blev flyttet.³⁵ Helhedsindtrykket var net og romantisk, men noget af et vildspor for det kommende købstadsmuseum. Endelig blev der i 1916 fra Kannikegade flyttet et 1700-tals

*Facadeopstalt fra Kühnells forslag til genopførelse af Tværgadehuset i 1922. Tværgadehuset har afvalmet gavlf over det rekonstruerede bindingsværk i gadesiden. Vinduerne er samlet tre og tre som på samtidige villa-byggerier og indgangen er placeret i en gennemgang på husets langside. Halvtagsudbygningen, som også ses på Peter Holms perspektiv, har her fået en noget unotiveret, indadgående port. Bygningen til højre er Markus Bechs Gaard.
Den gamle By's tegningsarkiv.*

hjørnehus med en trefags kvist i facaden. Huset blev indrettet, så det kunne danne rammen om håndværksmuseet. Det medførte blandt andet, at et bemalet loft, der blev afdækket ved nedtagningen, ikke blev genopsat, men istedet fandt plads i Borgmestergaardens alkovestue.

Ser man på samtidige billeder af huset, minder det med sine hvide vinduer og den sorttjærede gavlbeklædning påfaldende om Stationsbyens huse på Landsudstillingen.

I 1922 havde museet erhvervet Tværgadehuset, og Kühnel blev bedt om at udarbejde et forslag til bygningens genrejsning med en placering overfor Borgmestergaardens gavlf, hvor det samtidig skulle være starten på Algade. Samtidig blev man enige om, at Kühnel ud fra Peter Holms forlæg skulle udarbejde en generalplan, der viste museets vækst i en overskuelig fremtid.³⁶ Peter Holm illustrerede fremtidsplanen med en perspektiv, der med en bevidst placering af de

ganske få huse, der kunne være tale om, viste hans tanker om et male-risk bybillede, hvor Tværgadehuset var genrejst i den form og med de ombygninger, det havde ved nedtagningen.³⁷ Kühnells forslag viser derimod et markant bindingsværks-gavlhus, med de mange åbne spørgs-mål om originalitet som en rekon-struktion medfører – bindingsværkets fyldtømmer, placering af døre og vinduer, og valget af en helval-met gavl, hvor grundlaget for rekon-struktionen var blevet for tyndt.³⁸ De to fremstillinger viser tydeligt de forskelle i holdning, der prægede deres fælles projekter igennem 15 år. Peter Holm var den talentfulde scenograf, der ønskede at udnytte teaterets virkemidler for at skabe et *historisk miljø*, mens Kühnel var den nationalromantiske arkitekt, der med kendskab til håndværkets vir-kemidler og tradition forsøgte at genskabe de *historiske huse* som en-keltgenstande på museet. Kühnells indstilling var i særlig grad kommet til udtryk i årene forud. I forlæn-gelse af en arkitektkonkurrence havde han her arbejdet med frilæg-gelsen af Aarhus Domkirke, så den kom til at ligge på en præsentér-bakke.³⁹

»Den gamle Borgmestergaard«s bestyrelse kunne ikke blive enige om fremtidsplanen, og den 28. marts 1922 mødes den med det kom-munale haveudvalg uden for Borg-mestergaarden, hvor Peter Holm og stadsgartner Sandberg med måle-

stænger viste de påtænkte bygnin-gers placering. Betænelighederne forsvandt, og planen blev i sin hel-hed vedtaget. Men Kühnel kunne ikke give den sin fulde tilslutning og udarbejdede en alternativ plan, hvor der ikke var bebyggelse foran Borg-mestergaardens gavl.⁴⁰ Han disku-terede alternativet med formanden, borgmester Drechsel, og på det føl-gende bestyrelsesmøde den 3. juli 1922 fremførte Kühnel, at Borgme-stergaarden også fremover måtte ligge frit. Han begrundede det med, at der ikke var plads til bygninger og gade mellem Borgmestergaar-den og åen, og fortsatte:

»Borgmestergaarden er nu nået så vidt, at den har vundet beundring baade hos Frem-mede og hos vore Landsmænd. Bygnin-gerne er anlagt i »Afsnit«. Først kom Borg-mestergaarden, Havepavillonen og Frands Hansens Hus. Saa kom Haandværksmuseet, og naar det fik den plads, det nu indtager, var det fordi vi (Holm og jeg) til Landsud-stillingen havde foreslaaet en Rekonstruk-tion af Lilletorv, og vi vilde nu aabne Mulig-heden for et Torv her ad Aare. Så kom (vand)Møllen og med den en Mølledam. Dermed blev det vanskeligere at gennem-føre Gaden, saa nu er jeg stemt for at opgve denne Plan.«

Diskussionen, om Borgmestergaar-den skulle ligge frit eller ikke, fort-satte skarpt. Peter Holm, der havde udarbejdet en skriftlig protest, gen-tog sine argumenter og hævdede, at det gjaldt om at give vore efterkom-mere et forsvarligt historisk billede.

Peter Holms perspektiviske illustration af generalplanen fra 13. februar 1922. Foran Borgmestergaarden ses Molboernes Hus, Marcus Bechs Gaard, Tværgadehuset og de maleriske baggårde med småskure og vaskeplads ved åen. Huset i baggrunden er Aarhus Mølles hovedbygning, som på dette tidspunkt var tænkt placeret på Torvet. Tværgadehuset er tænkt genopført i den ombyggede form, det havde ved nedtagningen. Den gamle By's tegningsarkiv.

Bestyrelsen fulgte Peter Holm, og Kühnel blev bedt om at tilvejebringe den plads, der var nødvendig, ved at opsætte et bolværk ude i åen. På det næste bestyrelsesmøde den 2. september fremlagde Kühnel den endelige plan, omarbejdet såle-

des, at hele bestyrelsen var tilfreds.⁴¹

Kühnel deltog i bestyrelsesmødet den 6. oktober 1922, hvor han oplyste, at man nu var klar til at genopføre Tværgadehuset, men at færdiggørelsen krævede flere penge end det bevilgede. Der var på dette tidspunkt to århusianske borgmestre i »Den gamle Borgmestergaard«s bestyrelse, både den kongeligt udnævnte borgmester Drechsel, der var formand, og byens første folkevalgte borgmester, socialdemokraten Jacob Jensen. Jacob Jensen ville undersøge mulighederne for yderligere finansiel støtte, og Küh-

nel blev pålagt at udarbejde et samlet budget til et andragende, som han ville fremlægge i byrådet. Det kan ikke i korrespondancen ses, hvornår andragendet er fremsendt, men i december arbejdede Kühnel stadig med projektet og bad Peter Holm skrive til Chr. Axel Jensen med spørgsmål om den korrekte udformning af gavlene.⁴²

Alle problemer var tilsyneladende løst til alles tilfredshed, men den 31. januar 1923 kunne Aarhus Stiftstidende oplyse, at domkirkens arkitekt, Mogens Clemmensen havde afløst arkitekt Kühnel som Den gamle Borgmestergaard's arkitektoniske sagkyndige. Meddelelsen kom bag på Peter Holm og dagen efter skrev han i avisen:

Vi har modtaget

Aarhus Stiftstidende indeholdt i Aftes en Meddelelse om Byggearbejderne herude. Oplysningerne var for saa vidt rigtige nok, men det vil være paa sin Plads at erindre om, at Arkitekt Kühnel med kunstnerisk Forstaaelse har genrejst *samtlig*e Bygninger uden at modtage personligt Vederlag, og at han nu har ønsket at høre op med det ingenlunde lette Arbejde. Som følge deraf har Domkirkens Arkitekt, Hr. Mogens Clemmensen, der er en af Danmarks første Autoriteter med hensyn til gammel Bygningskunst, paataget sig at fuldføre sin veltjente Kollegas Arbejde ved genrejsningen af Huset fra Mejlgade – og paa samme elskværdige vilkaar som Hr. Kühnel.

Den gamle Borgmestergaard.

1. febr. 1923.

Peter Holm

Det næste bestyrelsesmøde, der ses at være afholdt, fandt sted på borg-

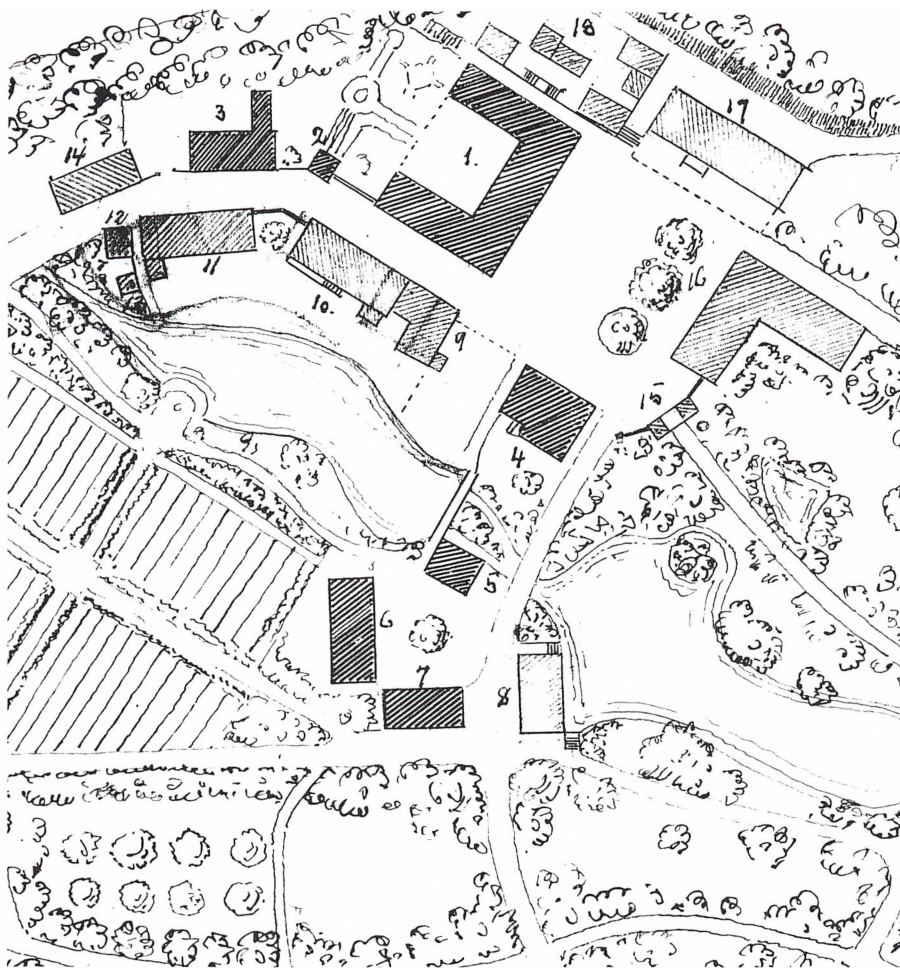
mester Jacob Jensens kontor den 12. februar 1923. Som første punkt meddelte Jacob Jensen, at arkitekt Kühnel havde trukket sig tilbage som Borgmestergaardens arkitekt, men var ikke klar over, om han samtidig betragtede sig som udtrådt af bestyrelsen. Herefter oplæste Peter Holm et brev fra Kühnel, hvor denne takkede ham for samarbejdet i de forløbne år og bad ham hilse de øvrige herrer i bestyrelsen. Hvilke hændelser, der var baggrund for Kühnells beslutning, fremgår ikke af mødereferatet, men at hans afløser blev en københavnerarkitekt, der ydermere var i Aarhus for at lave om på domkirkens spir – det første Kühnel havde været med til at udføre i Aarhus – har sikkert generet den gamle arkitekt.

Et læserbrev i Aarhus Stiftstidende den 14. februar 1923 kan måske løfte sløret for arkitektens pludselige afgang og de sammenstød, der fandt sted i »Den gamle Borgmestergaard«s bestyrelse:

Hvorfor Borgmestergaarden skiftede Arkitekt

Vi har modtaget følgende:

Hr. Redaktør! De meddelte fornylig, at »Den gamle Borgmestergaard« havde skiftet Arkitekt og et Par dage efter indsendte Borgmestergaardens Sekretær, Hr. P. Holm, en slags Berigtigelse, hvori han oplyste, at Arkitekt-skiftet var foregaaet paa den Maade, at Hr. Arkitekt *Kühnel*, der i 15 Aar har bistaet Bestyrelsen med største Interesse og Dygtighed og uden Vederlag, nu af egen Drift traadte tilbage, hvorefter man havde formaaet Arkitekt *Clemmensen* til at overtage hans Arbejde.

Kühnel's første forslag til generalplanen for »Den gamle Borgmestergaard« fra 1922. Hovedtrækkene med Torvet, Algade og Aaen er bevaret i Den gamle By, mens »Møllegården« på den anden side af Aaen nu er blevet til Lilletorv. De angivne forslag til bygninger, der kunne genrejses, er i hovedtrækkene blevet opfyldt, men med en anden placering i museumsbyen. Det er 1: Borgmestergaarden (1914), 2: Havepavillonen (1914), 3: Frands Hansens Hus (1914), 4: Håndværkermuseet (Kannikegadehuset 1916), 5: Vandmøllen (Fra Møllerup 1917), 6: Stuehuset (Fra Alling 1917), 7: Bulladen (1914, flyttet til Vestergade i 1933), 8: Toldboden (1938 med anden orientering), 9: Huset fra Tværgade (1923), 10: Markus Bechs Gaard (1946 i Vestergade), 11: Molboernes hus (Ikke gennemført), 12: Smedens hus (Ikke gennemført), 13: Smedje (1934 bag Algade), 14: Weises Lade (Del af Aarhus Mølle 1928), 15: Byport med Taarnur (Ikke gennemført), 16: Den gamle Borgerskole (1944 som væveri og Uldspinderi), 17: Weises stuehus (Hovedbygning i Aarhus Mølle 1928), 18: Smaahuse (Ikke gennemført). Den gamle By's tegningsarkiv.

Denne Forklaring af Arkitektskiftet ved Borgmestergaarden tager sig meget net og naturligt ud, men den er ikke ganske korrekt og her som i alle Forhold synes det mig rettest, at den rigtige Sandhed ikke bliver stukket under Stolen.

Arkitektskiftet ved Borgmestergaarden har en Forhistorie, som jeg maa berette. Hr. Arkitekt Kühnel er Medlem af Vejlbys Menighedsraad og deltog som saadan i et Møde af Stiftets Menighedsraad, hvor der skulle vælges Medlemmer til det ny Provstiudvalg. Som Kandidater til dette Udvalg var bl. fl. opstillet Borgmester Jakob *Jensen* og Arkitekt *Wier*, og da Menighedsraadene var samlede for at foretage Valget, tillod Hr. Kühnel sig at anbefale Forsamlingen at stemme paa Hr. Wier, da han som Arkitekt havde særlige Kvalifikationer til at varetage og løse de Opgaver, som Provstiudvalget ogsaa skal beskæftige sig med: Tilsyn med Kirkebygninger, Kirkeinventaret o.l. Det skulle synes ganske selvfølgeligt, at Hr. Kühnel, der som mangeaars Kirkearkitekt har speciel Indsigt paa dette Omraade, støttede og anbefalede en Arkitekt til at indtræde i Provstiudvalget uden at reflektere over, at denne Anbefaling muligt kunde bringe Hr. Jakob Jensens Kandidatur til samme udvalg i Fare. Hvis Hr. Kühnel og andre Medlemmer af Menighedsraadene oversaa denne Omstændighed, gjorde Hr. Jakob Jensen det ikke. Han skrev sig Hr. Kühnels »Opposition« bag Øret, og da der kort Tid efter var Møde i Bestyrelsen for »Den gamle Borgmestergaard«, udtalte Hr. Jakob Jensen til almindelig Overraskelse for de andre Bestyrelsesmedlemmer, at han saa med megen Betænkelighed paa den Maade, hvorpaa der ødsledes af Arkitekten med Borgmestergaardens Pengemidler, og at han derfor var stærkt i Tvivl om at kunne tilraade Byraadet at vedblive med sit Tilskud til denne Institution!

Trods sine Ihærdige Bestræbelser for at være den store Diplomat, er Hr. Jakob Jensen dog sjældent heldig med at agere klog, og skønt Arkitekt Kühnel sikkert blev adskillig overrasket over det uventede Angreb, der

var saa meget mere paafaldende, som han har arbejdet for Borgmestergaarden, vistnok i 15 Aar, *uden Vederlag*, tog han sig hurtigt i det og erklærede, at han under disse Omstændigheder trak sig tilbage fra sit Hverv for ikke at bringe det kommunale Tilskud i Fare.

Saaledes er den usminkede Sandhed om Arkitektskiftet ved »Den gamle Borgmestergaard«. Jeg synes, den bør kendes, fordi den giver det rette Millimetermaal, hvormed Aarhus stormægtige Borgmester Jakob Jensen skal maales.

Borger.

Hvem den velorienterede, anonyme århusianer er, ved vi ikke - måske et bestyrelsesmedlem? I de følgende uger er der hverken svar på læserbrevet eller kommentarer til det i Aarhus Stiftstidende. Udtalelsen står alene, men virker troværdig, når den sammenholdes med Holger Eriksens portræt af Aarhus' første folkevalgte borgmester:

Skal billedet af Jakob Jensen fuldstændiggøres, må det medtages, at han var selvrådig indtil det ufordragelige, og at han led under en mistænksomhed, der voksede med årene indtil den nåede grænsen for det sygelige.¹³

Kühnel var ved bruddet 72 år og trak sig tilbage til Villa Strandhøj på Tjørnevej i Risskov.¹⁴ Han havde ikke bygget den selv, men det er en af de første italienske villaer i Aarhus, opført 1877 af arkitekten Wilhelm Puck (1844-1926). Her levede den gamle arkitekt videre med minderne om Italien og stod fortsat hver dag ved sit tegnebræt, selvom

han kun i meget beskedent omfang påtog sig egentlige arkitektopgaver, og da kun for kirkerne. Han kunne se tilbage på en lang række betydningsfulde byggerier, der var resultatet af hans selvstændige virksomhed i Aarhus gennem 40 år. Hans italienske facader havde givet byens gader karakter, hans byggerier for det offentlige var værdsat, han havde et navn som kirkearkitekt i Midtjylland, og han var arkitekten bag »Den gamle Borgmestergaard« og »Friheden«.

Sophus Frederik Kühnel døde den 13. oktober 1930. Der var nekrologer i Aarhus Stiftstidende,⁴⁵ Berlingske Tidende⁴⁶ og i Tidsskriftet Arkitekten,⁴⁷ som fremhævede hans noble karakter og venlige, men tilbageholdende væsen. Den tidligere samarbejdspartner Peter Holm forholdt sig påfaldende tavs. Heller ikke i den følgende årbog fra Den gamle By blev Kühnel omtalt. Der var gået for store skår i samarbejdet, og den iltre Peter Holm var tilsyneladende ikke indstillet på at glemme.

NOTER

1. Arkitekt Thyge Klemann, En rig periode i den aarhusianske arkitektur. Aarhus Stiftstidende 17.4.1969. Studiematerialet Arkitekter i Aarhus, af arkitekt Thyge Klemann, Arkitektskolen i Aarhus 1980, indkredser en række byggerier, der er taget som udgangspunkt for denne artikels oversigt over Kühnells byggerier. Listen er suppleret med oplysninger fra Bygningsinspektoratet i Aarhus, Kunstakademiets samling af Arkitekturtegninger, Nationalmuseets Kirkeværk, Aarhus Stiftsøvrighed og Den gamle By's arkiver.
2. Theodor Sextus Kühnel, (3.2.1813-8.5.1904) Sognepræst i Sæby, Ulsnes, Farup og Haarlev-Himlingøje sogn. Gift i Randers 4.10.1837 med Betzy Larsen (31.1.1812-23.11.1889)
3. Aarhus Stiftstidende 10.5.1951.
4. S. F. Kühnells levnedbeskrivelse fra 1901 i Ordenskapitlet.
5. Millech, K. og Fisker, K.: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950. Kbh. 1951.
6. Gottfried Semper: Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten I-II, 1860-1863, Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc: Entretien sur l'architecture Paris 1863-1872.
7. F. Meldahl og P. Johansen: Det kongelige Akademi for de skønne Kunster 1754-1904, Kbh 1904. Opnålingen af Kronborg findes i Kunstakademiets samling af Arkitekturtegninger.
8. Frederiksborg Slot nedbrændte 17.12.1859 og genrejstes meget nær sin oprindelige skikkelse af Meldahl. Det indre indrettedes 1874-1894 til Det nationalhistoriske Museum med I.C. Jacobsen som mæcen.
9. S. F. Kühnells levnedbeskrivelse fra 1901 i Ordenskapitlet.
10. Aarhus Stiftstidende 28.3.1879.
11. Danmarks Kirker, Aarhus amt, p. 315.
12. Caroline Vilhelmine Frederikke Schaarup (21.12.1859-9.6.1898), datter af vinhandler Carl Ferdinand Schaarup og hustru Emilie Christine Kløcker.
13. Kunstmaler Viktor Georg Kühnel (9.1.1889-30.4.1971) Overlæge, dr.med. Poul Oskar Kühnel (24.1.1892-23.3.1974)

- Musiklærerinde Anna Emilie Kühnel (28.6.1895-6.4.1974)
14. Bygningskommissionens protokoller, Bygningsinspektoratets tegningsarkiv, Aarhus Rådhus.
  15. Aarhus Stiftstidende 11.8.1888
  16. Aarhus Stiftstidende 5.4.1886
  17. Aarhus Stiftstidende 28.2.1890
  18. Aarhus Stiftstidende 30.11.1899 og tidskriftet Arkitekten 6.11.1899. Ved genopførelsen blev Mejlborgs hovedtårn en etage lavere med et mere svunget spir, ligesom tårnene mod Kystvejen forsvandt, hvorefter denne facade fik tre ens trappegavle.
  19. Akademisk Arkitektforenings bestyrelsesmøde 26.11.1898. Referat i DAL. S. F. Kühnel var medlem af Akademisk Arkitektforenings bestyrelse 1898-1907.
  20. Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger. 12 rejseskitsler samt elevprojekt.
  21. I Aarhus opførte Hack Kampmann Toldkammerbygningen (1895-1897), Aarhus Theater (1897-1901), Erhvervsarkivet (1898-1902), Marselisborg Slot (1899-1902), Kannikegades Post- og Telegrafkontor (1903-1904), Den jyske Handelshøjskole (1904-1905), Aarhus Katedralskoles udvidelse (1905-1906)
  22. Arkitekten 1899, p.196.
  23. Ordenskapitlet. Kühnel udnævnt til ridder af Dannebrogordenen af tredje klasse 13.11.1901.
  24. Arkitekten 1906 p. 94.
  25. Illustreret Tidende nr. 36, 9.6.1907 og Thyge Klemann: Fra Moskva til Laasby, i Jul i Aarhus 1966.
  26. Emanuel Sejrs Vennelyst gennem 100 aar, Aarhus, 1932.
  27. Ordenskapitlet. Kühnel tildelt Fortjenstmedaillen i sølv 12.8.1897.
  28. Chr. Axel Jensen: Den gamle By i Aarhus. Peter Holms første plan. Danske Museer 1950, P. 19-22. Peter Holms rapport om Landsudstillingen i »Den gamle Borgmestergaard«s bestyrelsesprotokol.
  29. Illustreret Tidende 1902-03, p 92-94. Teatermaler Carl Lund.
  30. Peter Holms beretning i »Den gamle Borgmestergaard«s bestyrelsesprotokol. Hans Henrik Engqvist: »Den gamle By« og dens arkitekter. Den gamle By's årbog 1984.
  31. Peter Holm. Den gamle By i Aarhus 1909-1945. Aarhus 1951.
  32. »Den gamle Borgmestergaard«s bestyrelsesprotokol 1912.
  33. Bue Beck. Lysthuse langs åen. Dit Aarhus. Red. Bue Beck og Birgitte Kjær, Aarhus 1990.
  34. Aarhus Stiftstidende 25.7.1914.
  35. Karen Marchmann: Vandmøllen. Om »Madses mølle« fra Møllerup. »Den gamle By«s årbog 1993.
  36. S. F. Kühnells Fremtidsplan nr. 1. i Den gamle By's tegningsarkiv. Geng. i Den gamle By's årbog 1984 p.54.
  37. Perspektiv af Peter Holm i Den gamle By's tegningsarkiv.
  38. S. F. Kühnells projekt til Tværgadehusets genrejsning 1922 i Den gamle By's tegningsarkiv.
  39. Aarhus Stiftstidende 17.6.1917 og 18.6.1918.
  40. S. F. Kühnells Fremtidsplan nr. 2. i Den gamle By's tegningsarkiv.
  41. S. F. Kühnells Fremtidsplan nr. 3. i Den gamle By's tegningsarkiv.
  42. Brev fra Peter Holm til Chr. Axel Jensen den 11.12.1922. DGB Peter Holm Korrespondance M176.
  43. Borgere i Byens Råd. 1838-1968. Aarhus 1968.
  44. S. F. Kühnel havde tidligere boet Søndergade 17 (1892-1905), Villaen Tunøgade 40 (1898-1916) og i Villa Strandhøj i Riskov (1910-1930).
  45. Aarhus Stiftstidende 14.10.1930.
  46. Berlingske Tidende 15.10.1930
  47. Arkitekten Ugehæfte 1930 nr. 43, p.207.

Forfaldets skønhed

Af LARS VESTER JAKOBSEN

»I arkitektur er den tilkomne og tilfældige skønhed som regel ikke forenelig med bevaringen af det originale indtryk.

Det maleriske er derfor kædet sammen med ruiner og formodes at bestå i forfald. Dog, selv når det søges der, består det slet og ret i revnerne, bruddenes eller farvernes ædelhed eller i vegetationen, der forener arkitekturen med naturens værk og skænker den de relationer mellem farve og form, som er universelt værdsatte af det menneskelige øje«

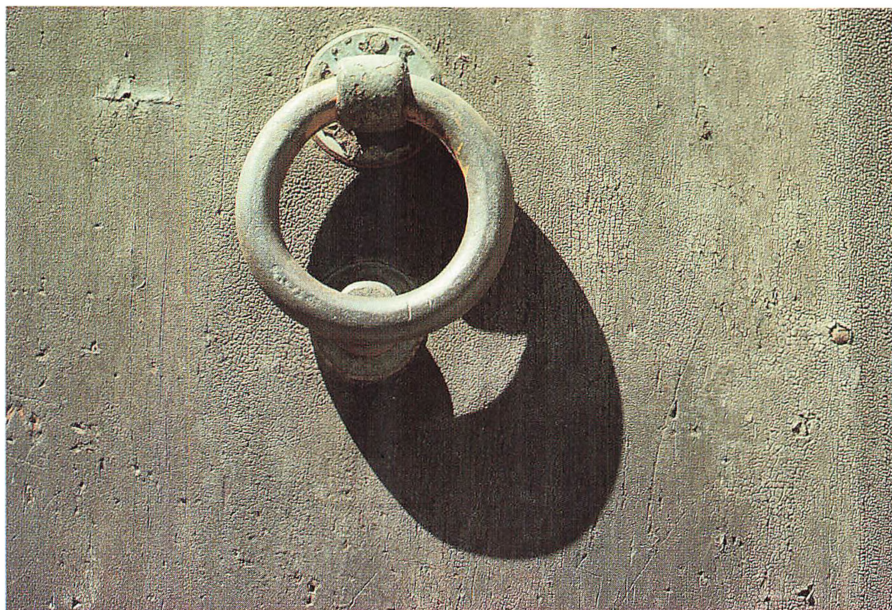
John Ruskin 1849.

John Ruskin (1819-1900) skrev dette i sin bog »Seven Lamps of Architecture«, der blev et af forrige århundredes litterære hovedværker. Jeg skal i det følgende søge at give nogle begrundelser for, at ovennævnte iagttagelser om forfald stadig kan have en grundlæggende betydning i den æstetiske opfattelse af omgivelserne.

Det er en almindelig opfattelse udelukkende at opleve forfald som en negativ, destruktiv og i de fleste tilfælde uskøn proces. Når vi ofte betragter forfalds- eller nedbrydningsprocessen med negative følel-

ser, skyldes det måske, at det emne, det går ud over, taber i økonomisk værdi eller mister nogle af sine funktionelle egenskaber. Vi ser med andre ord på det nedbrudte emnes evne til at opfylde sin bestemmelse, medens vi forestiller os, hvor stor værdiforringelsen har været, hvornår det ikke længere vil være i stand til at opfylde sin funktion, og hvor meget det vil koste at bringe det på fode igen eller at bygge eller anskaffe et nyt. I denne forbindelse er det heller ikke uden betydning, at en genstand eller en bygning alene ved at blive ældre taber i værdi, men det har ingen betydning for dens skønhedsværdi.

Forfald kan blandt andet betragtes som den proces, hvorved naturen søger at bringe den kemiske forbindelse mellem forskellige grundstoffer til at antage en stabil form. Ud fra sådanne stabile kemiske forbindelser har mennesket lært sig at udvinde en række nyttige og for vores civilisation uundværlige grundstoffer, for eksempel metallerne. Metallerne optræder med undtagelse af ædelmetallerne i naturen som malme, det vil sige i form af mere eller mindre komplicerede

Patina på bronzedørhammer. Rom.

stabile kemiske forbindelser. Det er af malmene, man udvinder metaller. De udvundne metaller vil i overensstemmelse med deres natur søge tilbage til deres oprindelige tilstand. Vi benævner ofte denne proces som forfald.

Er det pågældende metal kobber eller bronze omtales forfaldet som »ædel patina«. Der synes at være almindelig enighed om, at det er smukt. Det tager adskillige år at udvikle denne patina på naturlig måde. Den må derfor, når den ønskes, fremkaldes ved kemisk behandling. I denne forbindelse opfattes forfald altså som noget attråværdigt. Den naturligt dannede kobberforbindelse er dog mest estimeret. I na-

turen findes den som bjergarten malakit, der er en halvædelsten.

Når det drejer sig om bygninger er forfaldsmønstret mere kompliceret og de forskellige grader af forfald mere nuancerede. En bygning består af henholdsvis organisk og uorganisk materiale. Nedbrydningsmønstret og den hurtighed, hvormed nedbrydningen foregår, er forskellig for de to materialekategorier. Det uorganiske materiale er væsentligt mere robust end det organiske.

De organiske materialer i en bygning er hovedsagelig træ og forskellige overfladebehandlingsmaterialer så som oliefarve, kompositionsfarve, tjære, »kunststofmalinger« eller forskellige former for begroning. Sidstnævnte opfattes ofte som

Nedbrudt overflade på romersk facade.

et nedbrydningsresultat, men er for de fleste bygningers vedkommende et naturligt klimatisk og konstruktionsmæssigt betinget fænomen.

Træs nedbrydning vil for det meste forårsages af diverse mikroorganismer, svampe og insekter. Det er karakteristisk for den virkelig destruktive nedbrydning af træ, at den sjældent er synlig på overfladen. Ganske vist medfører et insektangreb sig ved ormehuller i overfladen, men det vidt forgrenede net af gange under overfladen ses ikke. Det samme forhold gør sig gældende ved de fleste former for træødelæggende svampeangreb. Bevarestilstanden for bygningsdele af træ kan derfor ikke umiddelbart

konstateres, den kan overraske både i negativ og i positiv retning. Denne kendsgerning vil påvirke det synsmæssige indtryk ved opfattelse af forfaldspræg på træoverflader.

Bygningens uorganiske materialer udgøres af teglsten, natursten, mørtel, cement samt visse overfladebehandlinger, hvoraf kalk især til ældre bygninger er dominerende. Andre overfladebehandlinger er af overvejende organisk oprindelse.

De uorganiske materialer i en bygning nedbrydes hovedsageligt fra overfladen. Forfaldet vil i de første stadier gå næsten upåviseligt langsomt. Det opfattes som en modning af bygningen, der ikke på nogen måde virker uæstetisk. Ja, nedbrydningen kan endda formilde en uheldig kulørsætning. Det er på et

mere fremskredet stadie af nedbrydning, at vore synsindtryk forvirres af overvejelser, der ikke er af æstetisk karakter. Først når en bygnings forfald er hinsides enhver form for genoprettelse til den oprindelige form og funktion, jævnfør den smukke maleriske ruin, kan vi abstrahere fra disse betragtninger og udelukkende opfatte skønheden i det, vi ser. De forestillinger vi måtte have med hensyn til tidligere anvendelse og funktion, træder i baggrunden; og de personer, der har haft tilknytning til bygningen gør kun de tiloversblevne rester mere spændende.

Nedbrydning eller forfald er en vigtig deltager i naturens cykler. Bjerge nedbrydes og bliver til frugtbare sletter eller ørkener. Sedimenterne i disse landskaber sammenkittes eller sammenpresses og bliver til bjerge, der atter nedbrydes o.s.v..

Under vore himmelstrøg, hvor nedbrydningen foregår så hurtigt, virker forfaldet truende – ofte viser vores erfaring da også, at et fremskredent forfald kan gøre uoprettelig skade eller få katastrofale følger. Vi forventer derfor, at et begyndende forfald hurtigt vil eskalere og føre til definitiv destruktion, undergangen af det bestående – kosmos. Det ligger i menneskets natur at søge kosmos opretholdt. Forfald vil derfor naturligt opfattes som en uønsket – en direkte truende og mod udslettelse grænsende – proces, hvis erkendelse vil vække negative følel-

ser og påvirke en æstetisk vurdering. Er betragteren af en forfaldspræget bygning bygningshåndværker, arkitekt eller konservator, der har speciale i bygningsbevaring og restaurering, vil han selvsagt tænke mere på de videre forfaldsmæssige konsekvenser end på det øjeblikkelige æstetiske udtryk.

Lad os se bort fra disse diagnoser og i stedet for opfatte og vurdere det synlige. Lad den pessimistiske, bagkloge efterrationalisering ligge. Den hører hjemme i en anden sammenhæng. Det er her udseendet, det drejer sig om. Lad os opleve det, vi ser.

Betragter man f.eks. overfladen på en nyopført eller nybehandlet bygning, vil den fremtræde med et homogent udtryk, både hvad kulør og struktur angår. Det er den professionelle håndværkers mål, at en overflade selv ved betragtning tæt på skal være uden synlige spor af værktøj. Ved det begyndende forfald vil det homogene udtryk opløses i både struktur- og kulørmæssige kontraster, der aktiviserer en ellers livløs monoton overflade. At det fortsatte forfald er smukt og malerisk er til overflod påvist af tidligere generationers malere.

I visse ældre områder af Rom – Trastevere, Eustachio og Marsmarken – kan man iagttage et meget karakteristisk mønster på de omgivende huse. Den ofte næsten brune kalk slides af på udsatte steder, ved gesimser, vinduesindfatninger, utætte

tagednløb og blotlægger her den underliggende hud i en kulørskala, der går fra brun over okkergul, lysegul, beige til hvid – indfattet med sorte striber af sod og skidt. Når man først er gjort opmærksom på dette, opdager man at mønsteret gentager sig på hus efter hus og er med til at give bygningerne deres maleriske karakter.

Den romerske chefkonservator Laura Mora har for nogle år siden publiceret nogle opsigtsvækkende resultater af farveanalyser på forskellige romerske facader. Et af hovedresultaterne er, at størstedelen af den romerske bygningsmasse i barokken var kalket beige eller gråhvid for at efterligne den lokale natursten travertin. Det var et forsøg på at få en materialekarakter, der svarede til tidens opfattelse af de klassiske templer. Senere krævede moden, at husene blev kalket lysgule og lysgrå for at få teglstenens og sandstenens karakter. Det blev udført i en teknik, som vi udmærket kender i Danmark, hvor man kalker hvidt under den pigmenterede kalkning for at give denne en større brillians. Da Rom blev Italiens hovedstad i midten af forrige århundrede, harmoneredes facader og bygningsled med en ensartet okkerkalkning. Tilsmudsning og videre oxydering af kalkningen medførte, at facaderne blev mørkere, og når de efter nogle år igen blev kalket, blev det med udgangspunkt i denne valør og kulør.

Facaderne blev mørkere og mørkere, traditionen med den hvide mellemkalkning forsvandt, og meget apropos var den lysgule by under Mussolini blevet helt militærbrun.

Når der ved nedbrydning af overfladen slides hul i det gennem fire hundrede år opbyggede kalklag, er der mulighed for et smukt og varieret farvespil, hvor områder med de underliggende nuancer fremdrages. Det medfører den beskrevne maleriske effekt, hvor den optiske farveblanding kan give helt impressionistiske indtryk. Men det kræver, at man fortsat anvender kalk til vedligeholdelsen af facaderne. Selv en enkelt gang plastmaling vil her være en forbrydelse. Det vil ændre billedet totalt og det udsatte hus vil stå med en fremmed og ensartet overflade, som en forløren tand i gaden.

Såvel gamle som nye huse fortæller kulturhistorie. Ikke alene stil-mæssigt, men også gennem de valgte materialer og den måde hvorpå disse nedbrydes og ældes. Ældningsprocessen kan kun i nogen grad forudsiges, og selv med et regelmæssigt vedligehold ændrer bygninger langsomt udseende år efter år.

Det har derfor altid været vigtigt at anvende konstruktioner og materialer, der kan slides smukt og vedligeholdes på en fornuftig måde. Derfor kan bygningsvedligehold ikke generaliseres, men i hvert enkelt tilfælde bør den afhænge af en

Nedlagt vandmølle fra Århusegnen.

dybtgående forståelse såvel for bygningens arkitektur som for den logik og den patinering, den bærer i kraft af sin alder.

Forfald er smukt – grusomt og ubønhørligt måske – men absolut forenet med et naturligt udtryk af overvejende æstetisk karakter. Men forhåbentlig kan en større forståelse og en bedre skelnen mellem sliddets æstetiske kvaliteter og det konstruktive forfald medføre, at lidt mere af bygningernes historie overlades til vore efterfølgere.

I Den gamle By forsøger vi at opnå en kontinuitet i det samlede bybillede ved at kalke og nymale enkelte huse i hver gade, år efter år.

Gadebilledet får derved en autenticitet med overflader i forskellige nedbrydningsstadier fra det nyligt istandsatte hus til det, der står overfor en vedligeholdelse.

Der kan selvfølgelig ikke være absolutter i ovenstående betragtninger. Lad os derfor et øjeblik se på den berømte arabiske vismand og digter Abul-Ala El-Maarri (f. 973, d. 1057), der siger: »En sandhed er først gældende, når dens modsætning kan forekomme«.

Vær derfor fortrøstningsfulde, når De ser en forfalden bygning og synes, at det De ser, er grimt. Det kunne være en korrekt iagttagelse, forudsat De har været i stand til at abstrahere fra de forhold, der er et sådant udsagn uvedkommende.

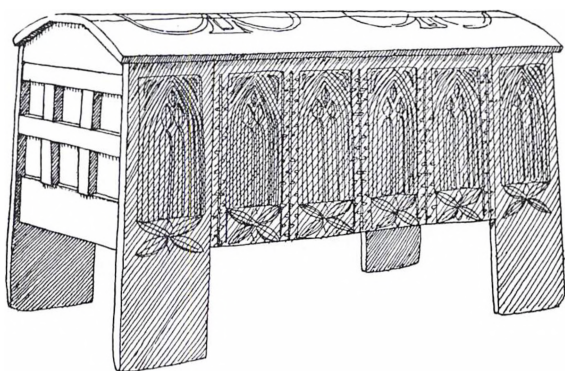
En kiste fra Kaas

Af EBBE JOHANSEN

På en lille halvø, der fra Sallingland skyder sig mod vest ud i Limfjorden, ligger den gamle herregård Kaas. Skønt gården hører til landets ældste og har tilhørt flere betydelige adelsslægter, før den kom på borgerlige hænder, blev den dog aldrig et stort og anseligt herresæde.

Det er efter denne gård, at de to adelige slægter Kaas har deres navn. I 1554 brændte skipper Clements bondehær gården af. Den nuværende hovedbygning af røde mursten går tilbage til 1635. Oprindeligt havde den et tårn, der blev nedrevet omkring 1700, og ca. 1750

En kiste fra Kaas 87

Sengotisk stolpekiste, illustration fra Hans Henrik Engqvists Dansk Stilhistorie.

fik bygningen i det store og hele det udseende, som den har i dag.¹

Det er på denne gamle herregård, at en af årets mest bemærkelsesværdige nyerehvervelser, en gotisk kiste, har haft sin plads.²

Den er dog ikke oprindeligt hjemmehørende på gården, men senere tilkommet.

Kisten er af egetræ og er ca. 75 cm høj, 167 cm lang og 80 cm bred. Den har fire ben, lodrette sider og fladt låg. Benene dannes af brede planker, der er anbragt med bredsiden fremad og udgør derved den yderste del af henholdsvis for- og bagside.

Bunden er hævet et stykke over gulvet. Langsidersernes midterpartier består af vandrette planker, der er notet ind i de lodrette ben, ligesom kistens endestykker. Disse er udvendigt forsynet med en groft tømret afstivning. På låget er indskåret to store firkløveragtige figurer. Ind-

vendigt indeholder den foroven ved den ene kortside et lille særskilt rum, en lædike, og langs langsiden og den anden kortside en hyld. Dette er dog ikke oprindeligt.

Kisten er forsynet med en lås og et velbevaret gotisk nøglehulsbeslag af smedejern.

Trods uundgåelige reparationer og ændringer er kisten forbavsende velbevaret og i hele sin fremtræden, såvel hvad angår konstruktion som dekoration, senmiddelalderlig. Formentlig kan den dateres til tiden lige efter 1500.

Trods sin ælde er typen ikke helt ukendt på danske museer. Sådanne stolpe- eller fodkister adskiller sig i deres primitive tømmeragtige konstruktion fra renæssancens kister med deres mere avancerede egentlige snedkerkonstruktioner og billedskærerarbejder.

I en artikel om disse kister står der: »Selv om det danske antal stol-

pekister er ret lille, er der dog tale om en vidt udbredt konstruktionsform. Den er øjensynligt kommet til landet sydfra og særligt mange er bevaret i Tyskland. Den har dog også været almindelig udbredt i Holland, Belgien, England og Frankrig, ligesom den kan træffes i Sydeuropa.

Den primitive stolpekonstruktion opstod i oldtiden, hvor den var kendt hos grækerne og var allerede

før 500 udbredt i hele middelhavsområdet og omkring Sortehavet ... Både i Tyskland og Schweiz er bevaret nogle enkelte stolpekister fra romansk tid og i øvrigt findes nogle af de ældste i Europa bevaret i Norge og Sverige ...«

Langt de fleste af de bevarede stolpekister dateres imidlertid til 1400- og 1500-tallet, hvorfor kistetypen også almindeligvis omtales som »den gotiske kiste«.³

Tømrer-, snedker og billedskæreværksted. Fransk maleri fra Amiens, ca. 1500.

I Den gamle By findes der i forvejen to kister af denne slags,¹ men kisten fra Kaas adskiller sig noget fra de andre og er formodentlig den ældste af dem. Formen er rent middelalderlig. De to andre kister er i sin tid købt over antikvitetshandelen og opgives at stamme fra Als. Hvorfra den nyerhvervede oprindelig stammer, ved vi ikke.

I Middelalderen har kisten været det vigtigste opbevaringsmøbel, og denne har i hvert tilfælde med sin nuværende indretning været bestemt til personlige ejendele.

Om en gotisk kiste på Museet på Sønderborg Slot er det oplyst, at den indkom til museet som »kornbing«, dvs. en kiste til opbevaring af såsæd.⁵

Fra Trøndelag i Norge kender man også en speciel gruppe af stolpekister med denne funktion.⁶

Det er en meget væsentlig nyerhvervelse, som Den gamle By med denne kiste har fået til sin samling af middelalderlige møbler.

NOTER

1. Danske Slotte og Herregårde, bind 12, Kbh. 1966, s. 91-100.
2. Mus.nr. 41:94.
3. Jørgen Slettebo: Kister, Arv og Eje. Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening 1970, s. 97ff.
4. Mus.nr. 21:27 og 321:47.
5. Jørgen Slettebo: Kister, Arv og Eje. Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening 1970, s. 98-99.
6. Peter Anker: Kornbyrer fra Trøndelag, By og Bygd 1960. Norsk Folkemuseums årbok 1960, s. 105ff.

Den fortryllende teknik

Om den Meyske samling af modeldampmaskiner

Af HENNING E. GJERMANDSEN

Som bekendt fik museet i 1991 en stor samling legetøj fra maskiningeniør Karl Mey. En stor del af samlingen består af dampmaskiner, hvorom denne artikel handler.

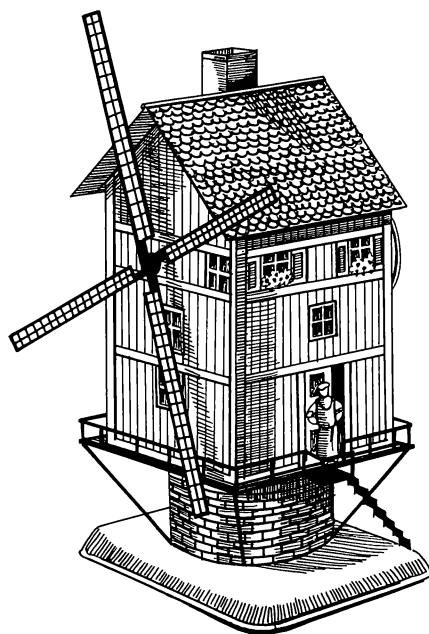
Måske er det på sin plads, at definere, hvad en dampmaskine egentlig er. Kort sagt er det en maskine, der kan omsætte vanddampens energi til mekanisk arbejde. Maskinen virker ved at damp kommer fra kedelen til en cylinder, hvis stempel påvirker et svinghjul.

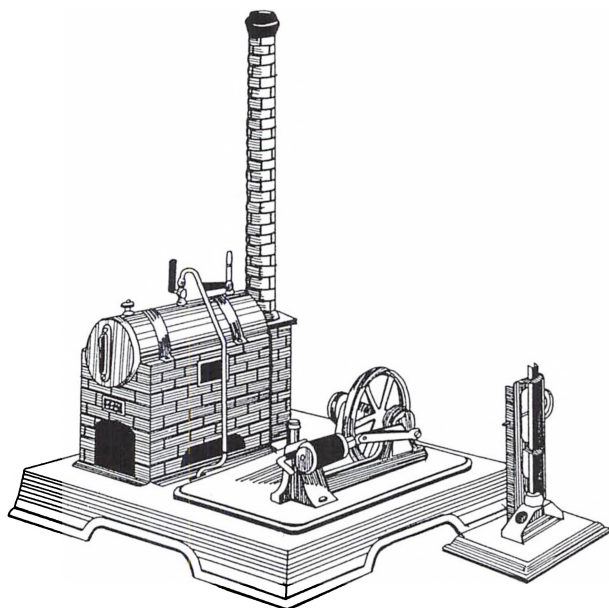
Allerede for et par tusinde år siden opdagede Heron dampkraften. Det skete ved udformningen af et dukketeater, hvis døre åbnedes og lukkedes automatisk. Derefter lavede han en dampkugle, hvor damp drev kuglen rundt.¹

Det var dog først i det 17. årh., at forskellige opfindere begyndte at anvende damptryk til løftning af byrder. Det var især med henblik på at fjerne vand fra kulminerne. Nogle² mener, at det var franskmænden Denis Papin (1647-1714), som opfandt dampmaskinen. Andre³ er af den opfattelse, at den engelske ingeniør Thomas Savary bør

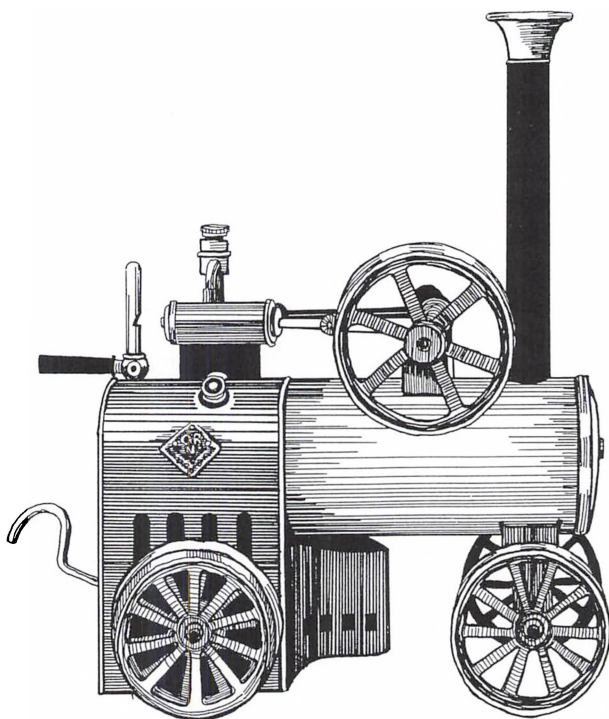
have æren for, i 1698, at have skabt en praktisk fungerende maskine, der kunne dræne mineskakterne for vand.

Denne smukke blikmølle af mærket Bing er, ligesom de andre tegninger i artiklen, udført af Christina Dahl. Den er fra ca. 1919-27 og måler ca. 30 cm i højden. Dens sokkel-længde er ca. 18 cm og tilsvarende bredde er ca. 13 cm. Altså ikke nogen helt lille model.

Denne Märklin-dampmaskine fra perioden ca. 1931-49 synes at have stået Mey nær. Det er en maskine med fast cylinder og udstyret med bl.a. vandstandsglas, fjedersikkerhedsventil, brænder og kedelbånd. Sokkellængde og bredde er den samme, nemlig ca. 28 cm. Maskinens totalhøjde er på ca. 37 cm. Til højre for dampmaskinen er placeret en lille stamper, som Mey også havde en svagheit for.

Selvkørende lokomobil fra ca. 1914-30. Fremstillet af firmaet Bing. Den er ca. 22 cm høj, 16 cm lang og 9 cm bred.

Det var dog ikke denne maskine, der fik britisk minedrift til at ekspandere i det 18. årh. Det skete først med Thomas Newcomens konstruktion fra 1712, der både var mere sikker og holdbar. Newcomen, og Cawley, indførte den forbedring at udvikle dampen i en særlig kedel og føre den derfra til stempelcylinderen. Med bl.a. en separat kondensator, forbedrede skotten James Watt i 1769 Newcomens maskine. Watts maskine var bl.a. mere økonomisk i kulforbrug og mere anvendelig, og i løbet af den resterende del af det 18. årh. blev dampkraften storindustri i Storbritannien. I slutningen af 1790 var Danmarks første dampmaskine i gang, men dampkraften var indtil 1840 uden samfundsmæssig betydning.⁴

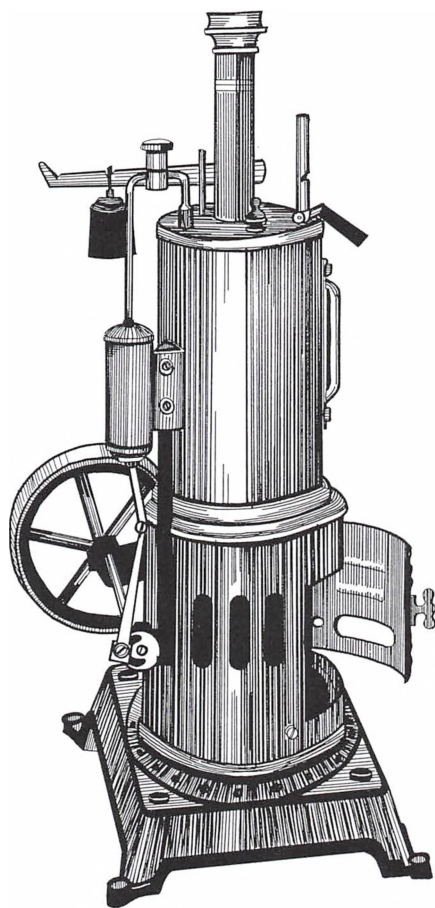
Da den voksne verden ofte afspejles i legetøjet, kunne man have forventet, at dampmaskinen ret hurtigt kom på markedet som legetøj. Men det var ikke tilfældet. Hvis man regner fra Watts maskine fra 1769, gik der næsten 100 år, inden de første legetøjsmaskiner så dagens lys i Nürnberg i 1867.⁵ I Danmark omtales dampmaskinemodeller først i 1876.⁶ Til gengæld blev den en verdenssucces som legetøj. Den havde sit salgsmæssige højdepunkt fra ca. 1890 til 1914.⁷ Markedsførende fra omkring århundredeskiftet var det tyske firma Bing.⁸

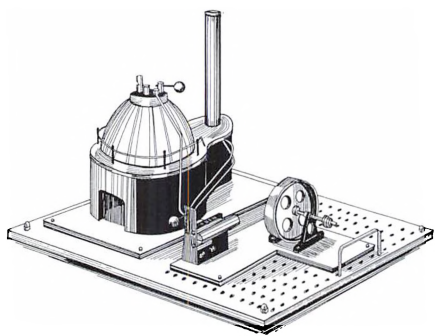
Legetøjsdampmaskinerne varierede meget i størrelse og pris, men

specielt billigt legetøj var de ikke. Det er de forsåvidt stadigvæk ikke. I Danmark koster f.eks. nogle af Willescos nutidige modeller fra ca. 500 kr. til ca. 1.100 kr.⁹

Legetøjsdampmaskinerne var ikke helt ufarlige. De krævede kon-

Opretstående dampmaskine. Den har fast cylinder og er fremstillet af firmaet J. Falk i perioden 1932-35. Den har en længde og bredde på ca. 11 cm og en højde på ca. 28 cm.

Svensk dampmaskine af typen John Ericsson fra firmaet ALGA. Ca. 1978-89. Den er ca. 23 cm høj, 34 cm lang og 25,5 cm bred. Det er en såkaldt sikkerhedsmaskine, hvor bl.a. sugeskiverne på sokkelen skulle forhindre maskinen i at bevæge sig.

stant opsyn og en ordentlig behandling. Normalt havde de ikke noget bestemt forbillede, men de fleste virkede alligevel rimeligt livagtige.

Både på legetøjsområdet og i den voksne verden fik dampmaskinen konkurrence. I sidstnævnte tilfælde var det bl.a. dieselmotoren, som fra 1912 var en konkurrent som f.eks. skibsmaskine. Som legetøj fik dampmaskinen konkurrence fra bl.a. modeltog og biler, men den har i vore dage oplevet en ny interesse. Dog er der, i f.eks. Tyskland i dag, kun én fabrik, der fremstiller modeldampmaskiner, nemlig Wileco.¹⁰ Dette er endda en virksomhed, som ikke var med fra starten på det område.

For nogle er det nok at lege med legetøjet. Andre begynder at samle på det. Én af disse samlere var den indledningsvis nævnte Karl Mey.¹¹

At være samler kan være en dyr fornøjelse. Det ser ud til, at Mey har købt dampmaskiner for ca. 360.000 kr. fra 1975 og frem.¹² Dertil kommer tilbehør i form af f.eks. dynamoer, arbejdende figurer og møller som den her afbildede. Af dette tilbehør ser det ud til, at Mey har anskaffet sig ca. 436 eksemplarer for i alt ca. 220.000 kr.¹³ Altså alene på dampmaskiner og tilbehør har Mey ofret ca. 580.000 kr.

Af al dette legetøj synes det som om, at Mey har haft en særlig svagheit for én bestemt dampmaskine, som han beskriver som »min egen«.¹⁴ Det er en såkaldt liggende dampmaskine med vandret kedel af mærket Märklin fra ca. 1931-49.

Til højre for dampmaskinen står, som tilbehør, en lille stamper. Det var netop sådan en genstand, som, ifølge Mey selv, blev starten på hans samling. Han købte den i 1935. Også denne model fik speciel omtale, idet han kaldte den for sin yndling.¹⁵ Stamperen er af mærket Wilhelm Krauss og er fra ca. 1935.¹⁶

Ud af Meys store legetøjssamling udgør dampmaskinerne 203 eksemplarer fra ca. 1895 til ca. 1980'erne. Den tidsmæssige hovedvægt befinder sig dog i tidsrummet 1917-39, altså godt og vel mellemkrigstiden.

Også type- og mærkemæssigt er Meys dampmaskinesamling særdeles varieret. 22 forskellige typer fordelt på 17 forskellige mærker fra 5 forskellige lande.

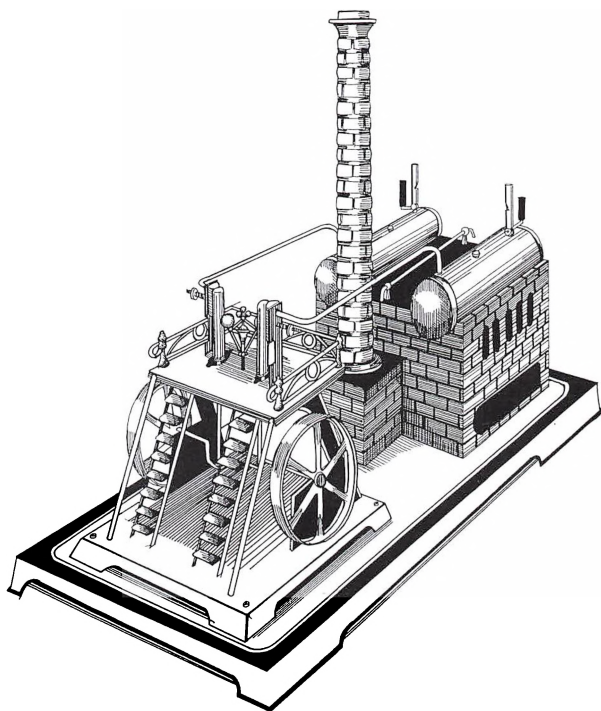
Det er altså en særdeles seværdig og bred samling som museet her har fået. Dog er de tyske mærker, med Bing og Doll i spidsen, dominerende, men der findes også maskiner fra England, USA, det nu delte Tjekkoslovakiet og Sverige.

Typemæssigt indeholder samlingen flest af den såkaldt liggende maskine med vandret kedel og den opretstående. Disse typer er, også generelt i modelhistorien, de vigtigste sammen med den stationære lokomobil.

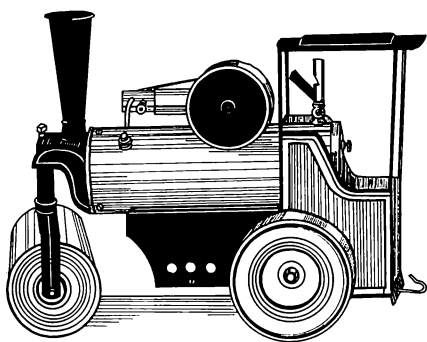
Som nævnt er samlingen tysk domineret, og her taler man om de såkaldte otte store indenfor damplegøjtøj.¹⁷

Udover de to allerede omtalte, var det Plank, som lavede en af de allerførste legetøjsdampmaskiner i 1867, Schoenner, Carette, Märklin, Falk og Krauss, Mohr og Co. med efterfølgere. Af disse mangler kun sidstnævnte i samlingen af dampmaskiner, som i øvrigt består af følgende mærker: Alga og PAF fra Sverige, Fleischmann, Hommola, Sachsenmeister, Vedes og Wileco fra Tyskland, IGLA fra Tjekkoslovakiet, Jensen fra USA og Mamod fra England.

Blandt de omtalte mærker er der en del, som nu beklageligvis, af forskellige årsager, hører fortiden til indenfor legetøjsfabrikation. Der-

Stationær skibsmaskine med to liggende kedler. Doll, ca. 1927-30. Dens mål er ca. 33 cm i højden, 30,5 cm i længden og 20 cm i bredden.

Ovenstående billede viser Fleischmanns damptrømler fra 1955. Typen benævnes også som en selvkørende lokomobil. Denne er ca. 16,5 cm høj, 24 cm lang og 9 cm bred.

iblandt syv af de førnævnte otte store tyske firmaer. Kun Märklin fra 1859 overlevede som legetøjsfabrik de store omvæltninger, der fandt sted før 1945. F.eks. verdenskrige, ændringer i samfundsforhold og økonomisk krise. I 1950'erne faldt interessen for dampmaskiner, og Märklin stoppede sit dampmaskineprogram i 1954. Derimod fortsatte Fleischmann, som helt havde overtaget Doll i 1936, produktionen af modeldampmaskiner indtil 1969, hvorefter firmaet koncentrerede sig om modeljernbanen.¹⁸

Andre firmaer havde dog mod og lyst til at fremstille modeldampmaskiner. Wilesco startede i 1950 en produktion med succes. Måske på grund af selskabets mere omkostningsbevidste politik. F.eks. benytter Wilesco-maskinerne det materialebesparende fem-egrede sving-

hjul i stedet for de sædvanlige seks- eller otte-egrede.¹⁹

Internationalt set er Wilesco ikke alene på markedet. Især engelske Mamod fremstiller veludførte modeller. Svenske ALGA er ligeledes interessant, men er måske for ultraditionel i sin formgivning til at kunne tiltrække dampmaskinefolket. Samme mennesker har sandsynligvis også svært ved at acceptere den *elektriske* Jensen fra, naturligvis, USA.

Det problem har de mere traditionelle typer ikke. Som f.eks. samlingens måske ældste eksemplar, en opretstående dampmaskine fra ca. 1895-1914. Den er produceret af det tyske firma Ernst Plank i Nürnberg, som var blandt pionererne på området. Firmaet blev grundlagt i 1866, men bukkede under som følge af den økonomiske krise i 1929-30. Plank stoppede i 1932, og blev overtaget af et andet firma.²⁰

Fra 1920'erne blev det den liggende dampmaskine med vandret kedel, som blev den mest solgte.²¹ På denne type lå både kedel og drivværket, med svinghjul og vuggende eller fast cylinder, vandret. Modellen blev fra 1885 fremstillet af alle producenter.

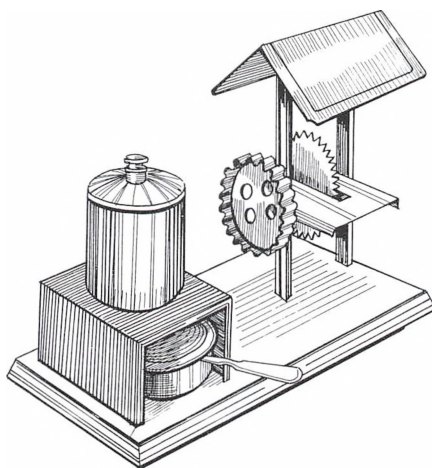
Den opretstående type, hvor kedel og drivværk er lodret placeret, var ligeledes populær som legetøjsmaskine og havde været det siden 1870.²² Også den blev produceret af alle og i mange varianter.

I slægt med den opretstående, er

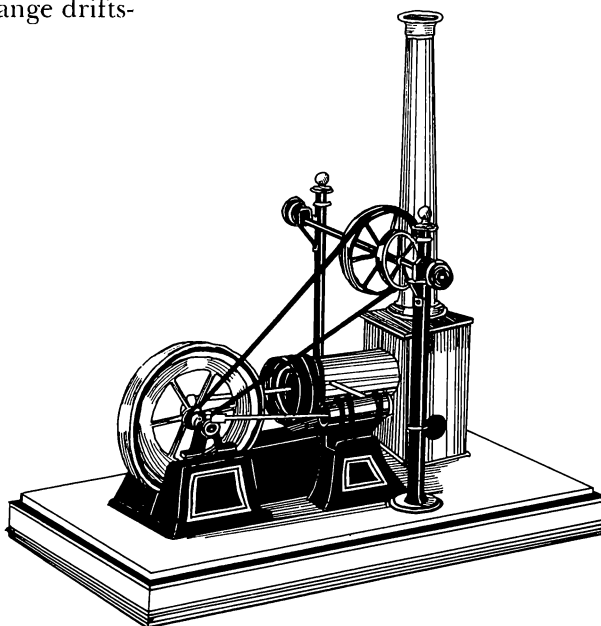

den stationære lokomobil, hvor drivværket, som på den opretstående, sidder på kedelen. Dette er på den stationære lokomobil vandret placeret. Typen blev alment fremstillet, men først fra 1890. På samme tid²³ kom også den selvkørende lokomobil, hvorunder f.eks. en damptrømler hører.

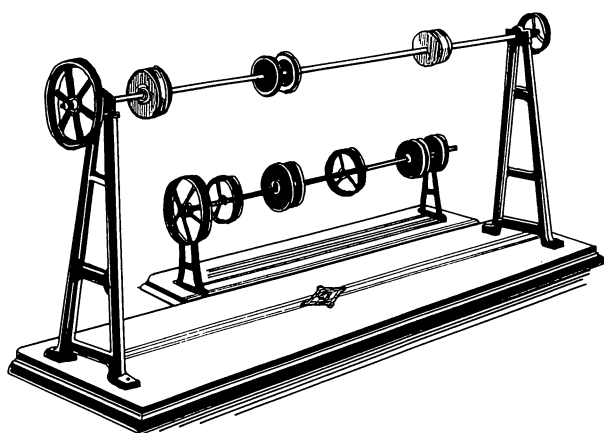
Damp-turbiner, varmluftmotorer og vakuummotorer klarede sig bedre i de voksne udgaver end som legetøj. Som sådan dukkede damp-turbinen op første gang efter 1900, men da det er en højtryksmaskine, var den ikke særligt velegnet som legetøj og salget blev derefter. Kort tid forinden, i ca. 1896, var varmluftmotoren dukket op. Den var, i den liggende udgave, velegnet som bl.a. demonstrationsmodel i udstillingsvinduer pga. dens lange drifts-

Damp-turbine med savværk fra ca. 1897-1900 og fremstillet af Hommola. Den måler ca. 12,5 cm i højden, 15,5 cm i længden og 7 cm i bredden.

Her har vi en liggende varmluftmotor med højtliggende forlagstøj. Fremstillet af Carette, ca. 1911. Den er hele 31 cm høj, 27,7 cm lang og 15,2 cm bred.

Tilbehør skulle der til. Her et eksempel på transmission i forskellige størrelser. Begge er Bing-modeller. Den store er fra ca. 1902-05 og den lille fra ca. 1930. Den store er ca. 19 cm høj og den lille ca. 7,5 cm.

tid. Heller ikke vakuummotoren, som er en variant af varmluftmotoren, fik større succes som legetøj, hverken blandt producenter eller forbrugere. Den blev først lavet i 1914 og betragtes i dag som en sjældenhed blandt samlere.

En væsentlig del på en dampmaskine er svinghjulet, hvis størrelse, antal og udseende kan variere en hel del. I Meys dampmaskinesamling finder man svinghjul med en diameter fra ca. 33 mm op til ca. 135 mm. Seks eller otte eger i svinghjulet var det mest almindelige. I denne samling er begge udgaver repræsenteret, dog med en overvægt af svinghjul med seks eger. Ud over Wileco findes nogle få andre maskiner med fem-egrede svinghjul, blandt andet en Doll fra 1927-30. Svinghjul helt uden eger er der også eksempler på i samlingen. Nogle har et eller fire huller i svinghjulet i stedet for eger, andre be-

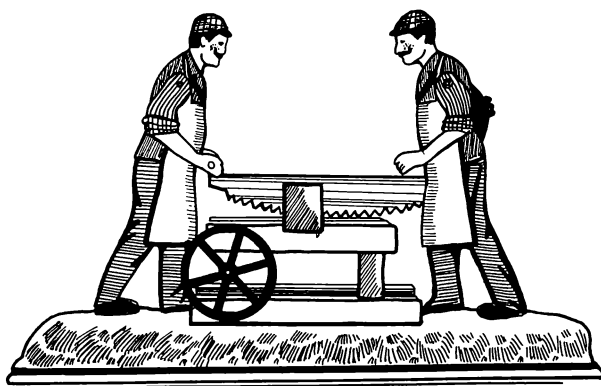
nytter sig af en hel plade uden huller.

Ud over naturligvis de større ting på en dampmaskine, som f.eks. fundament, fyrrum og kedel, kan også svinghjul og f.eks. damppeber være en hjælp til at identificere en ellers umærket maskine. Dog skal man være opmærksom på, at en del ting, bl.a. også manometer, kan være udskiftet eller eftermonteret.

Ved hjælp af meget forskelligt tilbehør, kunne legen med dampmaskinerne udbygges yderligere. Med dette tilbehør kunne man bl.a. bygge værksteder med rundsage, slibestene og boremaskiner. Også fritidslivet kunne genskabes med f.eks. et tivoli og kendte personer.

Med alle de muligheder, som lå i dampmaskinen og dens ekstraudstyr, var det ikke så mærkeligt, at mange blev fanget af den. Det må derfor være passende at slutte denne artikel af med forfatteren

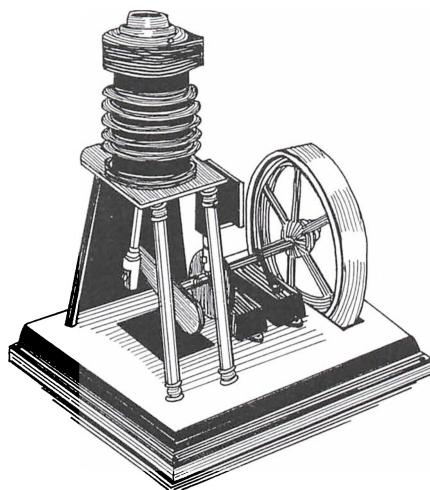
*Dampmaskinetilbehør.
Mænd med sav til at skabe
arbejdsatmosfære. Disse ar-
bejdsomme mennesker er
fremstillet af Bing i
ca. 1925. De måler ca. 15
cm i højden, 25,5 cm i
længden og 9 cm i bredden.*

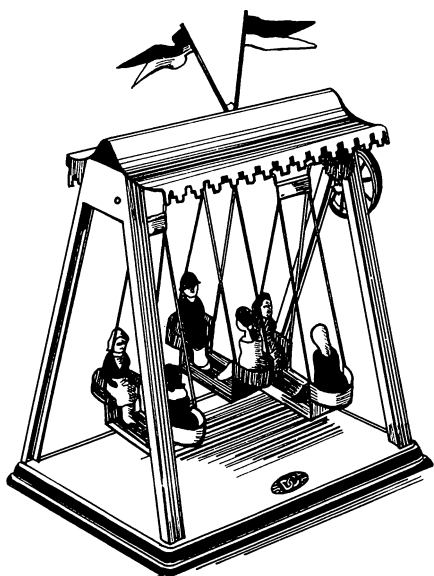

Thorkild Bjørnvigs erindring, om sit første møde med teknikken, gennem sin storebror, som havde en dampmaskine, han skriver: »Det var en fryd at se ham tænde spritflammen under den, og derefter høre den hvæsende gå i gang, se cylinderen vippe op og ned, stempelstangen gå frem og tilbage og svinghjulet snurre. Siden monterede han dampmaskinen på en plade med fire hjul og et remtræk fra maskinen ned til det forreste hjulsæt. Der var ingen grænse for min betagelse, når den med spritflamme og tøfende maskine og små dampudslip kørte hen over parketgulvet i den halvmørke spisestue. Mekanisk, endsige elektrisk legetøj, kendte jeg ikke, så jeg oplevede ganske ublæstert det selvdrevnes mirakel. Det var *hjulet*, der åbenbares for mig. Svinghjulet og de fire kørehjul. Siden, på ture, så jeg lokomotiver, enorme og hyllet i damp, på Øst-

banen ganske nær ved, og genkendte øjeblikkeligt og overvældet princippet i det hele. Det var mit første møde med teknikken, og første fortryllelse af den.«²⁴

Opretstående vakuummotor. Det er sandsynligvis en Plank fra ca. 1914-28. Det er en mindre sag med en højde på ca. 16 cm, længde ca. 11 cm og 8 cm i bredden.

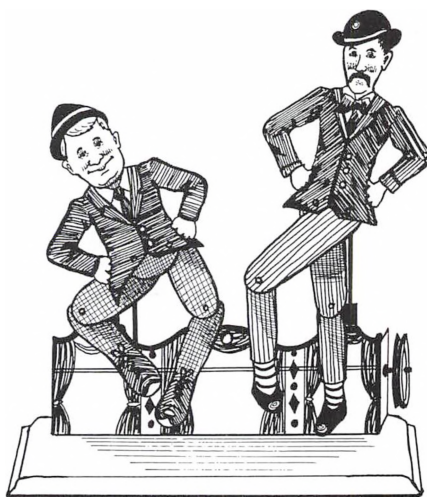
Livet er, og var, jo andet end arbejde. Her ses firmaet Dolls bud på fritidsbeskæftigelse i modellivet. Det er et fint stykke dampmaskinetilbehør fra ca. 1935. Denne gynge er ca. 20 cm høj, 16 cm lang og 11 cm bred.

8. Baecker, Carlernst; Haas, Dieter og Jeanmaire, Claude: Märklin. Zur Kaiserzeit, bis 1908. Bd. 2. 1904-1908. Frankfurt am Main 1976.
9. Samme: Märklin. Neue Wege zum Erfolg, bis 1912-. Bd. 4. 1909-12. Frankfurt am Main 1978.
10. Samme: Märklin. Das internationale Programm bis 1915. Bd. 5. 1912-15. Frankfurt am Main 1980.
11. Samme: Märklin. Neue Horizonte, bis 1921-. Bd. 6. 1919-21. Frankfurt am Main 1980.
12. Samme: Märklin. Neue Kundenkataloge. Bd. 7. 1923-27. Frankfurt am Main 1981.
13. Samme: Märklin. Die Goldenen zwanziger. Bd. 9. 1928-29. Frankfurt am Main 1983.
14. Baecker, Carlernst og Jeanmaire,

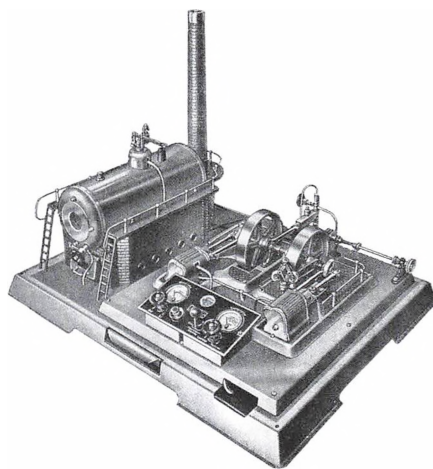
Når et menneske bliver afbilledet i legetøjsverdenen, så må vedkommende siges at være særdeles berømt. Her er det Krauss, som omkring 1925-30 fremstillede disse, dansende og Fy og Bi lignende, figurer. De måler ca. 20,5 cm i højden, 18 cm i længden og 7 cm i bredden.

LITTERATURLISTE

1. Baecker, Carlernst og Haas, Dieter: Die Anderen Nürnberger, bd. 1. Frankfurt am Main 1973.
2. Samme: Die Anderen Nürnberger, bd. 2. Frankfurt am Main 1973.
3. Samme: Die Anderen Nürnberger, bd. 3. Frankfurt am Main 1974.
4. Samme: Die Anderen Nürnberger, bd. 4. Frankfurt am Main 1975.
5. Samme: Die anderen Nürnberger, bd. 5. Frankfurt am Main 1976.
6. Samme + Väterlein, Christian: Die anderen Nürnberger, bd. 6. Frankfurt am Main 1981.
7. Baecker, Carlernst; Jeanmaire, Claude og Väterlein, Christian: Die Anderen Nürnberger, bd. 7. Frankfurt am Main 1988.

- Claude: Märklin. Blickpunkt Reichsbahn. Bd. 11. 1930-31. Frankfurt am Main 1984.
15. Samme: + Väterlein, Christian: Märklin. Der Marktführer. Bd. 12. 1932-34. Frankfurt am Main 1986.
  16. Samme: Märklin. Glanzzeit der Spur O. Bd. 14. 1937-38. Frankfurt am Main 1990.
  17. Samme: Märklin. Das Ende der Spur O. Bd. 15. 1939-54. Frankfurt am Main 1991.
  18. Bjørnvig, Thorkild: Solens have og skolegården. Haslev 1983.
  19. Harley, Basil: Toyshop Steam. Watford 1978.
  20. Harrer, Kurt: Lexikon Blech Spielzeug. Düsseldorf 1989.
  21. Jeanmaire, Claude: Gebrüder Bing. Die grossen Nürnberger. 1902-04. Villigen 1974.
  22. Samme: Gebrüder Bing im Jugendstil. 1909. Villigen 1992.
  23. Samme: Gebrüder Bing. Spielzeug zur Vorkriegszeit. 1912-15. Villigen 1977.
  24. Samme: Gebrüder Bing. Metall-Spielwaren. 1927-32. Villigen 1986.
  25. Jubilæums Katalog 1831-1931 fra Legetøjs-huset Theodor Thorngreen. Kbh. 1931.
  26. Kaiser, Wolf og Baecker, Carlernst J.: Dampfspielzeug. München 1983.
  27. Katalog over Legetøj fra Legetøjs-huset Theodor Thorngreen. Kbh. 1917.
  28. Kjersgaard, Erik og Nyrop-Christensen, Henrik; red.: Købstadmuseet »Den gamle By«s Årbog 1992. Århus 1992.
  29. Kragh, Helge, red.: I røg og damp. Kbh. 1992.
  30. Levy, Allen, ed.: The Great Toys of Georges Carette. London 1979.
  31. Madsen, Allan: Arbejdet og Teknikkens socialhistorie. Viborg 1991.
  32. Mamod-katalog. Slough. 1978-91.
  33. Melskens, Jan, red.: Komma's bog om opfindelser. Kbh. 1986.
  34. Meys registrant VIII, a. Opbevaret i DgB.
  35. Meys registrant VIII, b. Opbevaret i DgB.
  36. Provenienskort gruppe 108:1:92. Opbevaret i DgB.
  37. Schroeder, Jr. Joseph J., ed.: The Won-

Disse to modeller ejer Den gamle By ikke – for oven Balancier-typen, der blev fremstillet af Schoenne, Plank og Carette 1890-1903, for neden den trebenede type, der var i produktion 1867-1900 hos Plank, Schoenne og Kraus, Mohr & Co. Skulle nogen ligge inde med et velholdt eksemplar, er museet interesseret.

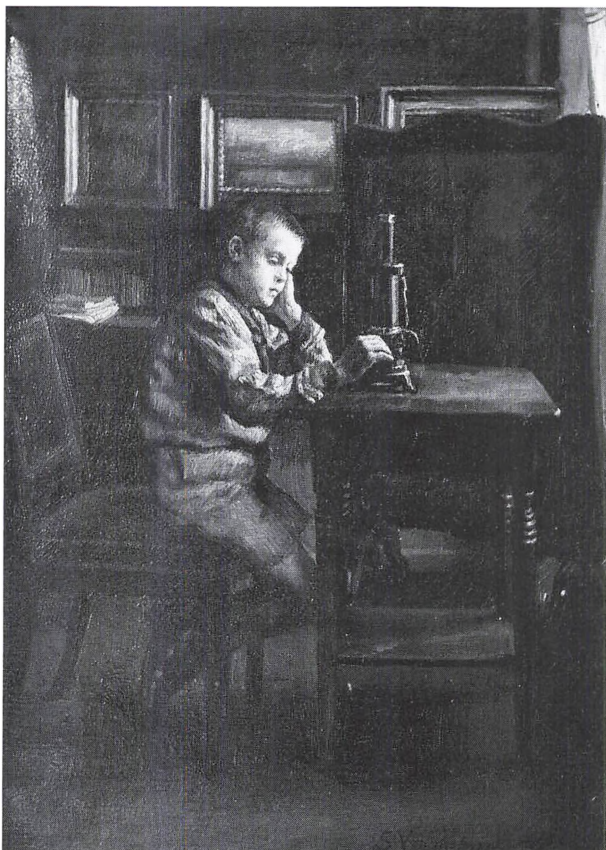

Den fortryllende teknik 101

- derful World of Toys, Games and Dolls. 1860-1930. Northfield, Illinois 1971.
38. Sigsgaard, Jens og Varnild, Ib: Det legede vi med ... Gammelt legetøj i Danmark. Kbh. 1982.
39. Wileco-katalog. Lüdenscheid 1982-83.

NOTER

1. Arbejdets og Teknikkens socialhistorie, p. 69.
2. Komma's bog om opfindelser, p. 289.
3. I røg og damp, p. 7.
4. I røg og damp, p. 42, 4, 5.
5. Dampspielzeug, p. 20.
6. Det legede vi med ..., p. 235.
7. Dampspielzeug, p. 13.
8. Dampspielzeug, p. 12.
9. Priser fra Samler Børsen, Sct. Pauls Kirkeplads 15, Århus, 1993.
10. Dampspielzeug, p. 47 + Wileco-katalog.
11. Mere om Mey kan læses i DgB's årbog for 1992.
12. Meys registrant VIII, a.
13. Meys registrant VIII, b.
14. Meys registrant VIII, a.
15. Meys registrant VIII, b.
- 16-23. Dampspielzeug, p. 299, 28, 87, 87, 95, 95, 100, 87-89, 65, 63, 66.
24. Solens have og skolegården, p. 14.

En dreng og hans dampmaskine, maleri af Sophus Vermehren fra begyndelsen af 1900-tallet. Privateje.

En nodestikker og hans arbejdsredskaber

Af MORTEN WILLERT

Under en gennemgang af magasinnet på Helsingør Theaters loft i vinteren 1994 var jeg så heldig at falde over et samlet sæt nodestikkerredskaber.

En nodestikker var en person, som arbejdede med fremstilling af trykte noder. Han graverede, eller »stak«, noderne i en blød metalplade, som blev brugt til at foretage aftryk på papir i en trykpresse.

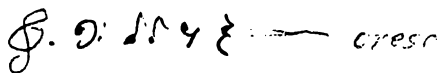
Værktøjet har tilhørt Edwin Møller, forhenværende nodestikker på Wilhelm Hansens Forlag, som efter at han i 1955 gik på pension, skænkede sine arbejdsredskaber til Den gamle By. I forbindelse hermed vedlagde han et følgebrev med en udførlig beskrivelse af arbejdsgangen ved stikningen.

Redskaberne har været udstillet i Helsingør Theaters foyer, men da brevet også har en spændende historie at fortælle, en historie det vanskeligt lader sig gøre at udstille i glas og ramme, synes det oplagt at bringe brevet her i museets årbog:

Fremførelse af nodestik tjener følgende oplysning. 28-8-1957

Den færdigstukne Plade medfølger i Pakken.

Ved Modtagelse af et Manuskript fra Komponisten, inddeles det saaledes at der tælles Noder op til hver Side, at ikke et System bliver meget tæt, og de andre kun Halvdelen. Der skal ogsaa afsættes Vendesteder paa de ulige Sider, helst skal der vendes paa en Pause eller hel Node, en af Hænderne skal helst kunne vende Bladet. Derefter kommer Turen til Pladen hvor man inddeler saa og saa mange Systemer i Højden, der findes jo Figurer i Musikken som løber højt op eller ned under Linierne, dem maa der skaffes Plads til ved Inddelingen. Derpaa trækkes Nodelinier med dertil hørende »Rastrahler« forskellige Bredder af Musik Typer. Almindelig Rastrahle, Peters Rastrahle, Stor middel, Lille middel, Kadenz, Perle Rastrahle. Derefter afsættes med Passer Punkter til Nodernes Plads. Med en vinkel sættes saa ganske let den lodrette Streg oven paa Punktet. Saa tegnes Musikken ind, saasom

o.s.v. men ikke Tekst saasom Vers, Dedikationer, man kan, hvis det er meget tæt i Bredden indtegne Teksten, det er sent, men man kan komme i den Situation hvor det er nødvendigt. Naar hele Pladen er tegnet bruges saa Stemplerne, først at Tekst, Bogstav for Bogstav, paa fri Haand, kun med en svag Hjælpelinie til at sætte Stemplets Underkant ned i. Derefter slaas Nøgler, Fortegn, Pauser, cresc. og Noder i med den firkantede Ham-

Nodestikker Edwin Møller.

mer, vender derefter Pladen og banken ganske let med Planørhammeren for at faa det plant paa Forsiden. Linierne trækkes saa atter op med Rastrahlen og Taktstreger og lange cresc. eller dim. med Trækhagen, den med kun een Tand. Hovedstreger, Nodehalse, Bjælker med Gravstikler, hvoraf findes forskellige Maal, passende til stor eller lille Musiktype. Naar dette er gjort, pudses Pladen for Ridser og Grosch bliver slaaet paa de Nodehalse de hører til. Saa bliver Pladen skrabet over med en Cikling for at fjerne Grat og lignende, derefter skrubes hen over Pladen med de trekantede og fintsløbne Jern. Pladen er nu færdig, bliver smurt over med grøn eller sort Farve, tørt over med en Klud saa der kun forefindes Farve i Fordybningerne. Et Stykke tyndt Papir lægges over, Pladen gaar mellem en Valse og Aftrykket staar paa Papiret saa der kan læses Korrektur paa Værket fra Komponistens Side. Rettelser foregaar paa den Maade at man sætter et Punkt det Sted der skal væk eller forandres, men samtidig sættes Punktet paa Bag-

siden af Pladen med denne Korrekturtang. Man slaar med et rundt Stempel (et stort Punkt) paa Bagsiden saa det viser sig som en ophøjet Bule paa Forsiden, banker lidt med Hammeren, skraber efter med de lange trekantede Jern, og kan saa indføre den nye Node eller Tekst igen. Større Rettelser kan enten udføres ved at stikke et helt nyt System som af Trykkeren indsættes paa den store Zinkplade med Noderne og derefter paaspændes Maskinen. Man gaar efterhaanden over til Tegning af Noder, men det kan aldrig blive saa nøjagtig som Nodestik. Titteletter, Tekster, i forskellige Størrelser og Stilarter staar i alfabetisk Orden i lange Kasser, som medfølgende Kasse. Den er beregnet til de indpakkede Stempler, først Buer derefter Noder og Punkt. Pladen støbes af Bly med Tin, og findes i forskellige Maal. Da jeg kom i Lære den 12/4 1902 graverede vi i Zinkplader, det var haardt men stod saa skarpt og fint, Zink var billigere men Arbejdet dyrere. Herhjemme er vi som sagt 7 Mand hvoraf de 2 eller 3 tegner Noderne, saa man kan med god Grund sige at dette ældgamle Haandværk gaar sin Undergang i Møde. Det er 4. Generation der nu staar for Wilhelm Hansen Forlag, jeg var i Lære 5 aar, og fik min Afsked efter 53 Aars arbejde for Firmaet, et helt igennem storartet Firma, der nu til Efteraaret har 100 Aars Jubilæum. I 1902 var Stifteren Jens W.H. nogle og firs Aar gammel, derefter 2 Sønner Jonas og Alfred W.H. derefter Alfred W.H. 3 Sønner og nu 2 Døtre af Svend W.H.

Min Onkel Bernhard Nielsen var Nodestikke, rejste 1891 til Milano hos Ricordi hvor han døde nogle Aar senere. I en alder af 7½ Aar lærte jeg Piano samt Musikteori, min Chef skaffede mig senere en bedre Lære, i 1912 var jeg i Finland som Pianist for Baron Kalle Knorring og Direktør Victor Wulfs Selskab, det var paa Svenska Teatret i Helsingfors, fik 2½ Maanedes Permission af Chefen.

Har fusket lidt med at komponere, har faaet nogle enkelte Sange sunget i Radioen, været i Fjernsyn, som jeg antager det er det

De har set. Ellers har min Tilværelse været præget af Hjemmets Glæder med Musikken og Sangen som det bedste jeg ved af. Som Medlem af Foreningen 4. Regiment har jeg skrevet Musik til en Del af deres Revyer, men alt i det lille Format, kun Amatør, men Tiden er gaaet godt og Glæden har altid haft indpas hos mig naar det gjaldt Musik. Min Morfar spillede II Violin hos Gamle Lumbye. Som De ser, ikke noget stort, men jævnt og ligetil som tusinde andre.

Venlig Hilsen

Edwin Møller
forhen Nodestikker

Blot dette som jeg har glemt.

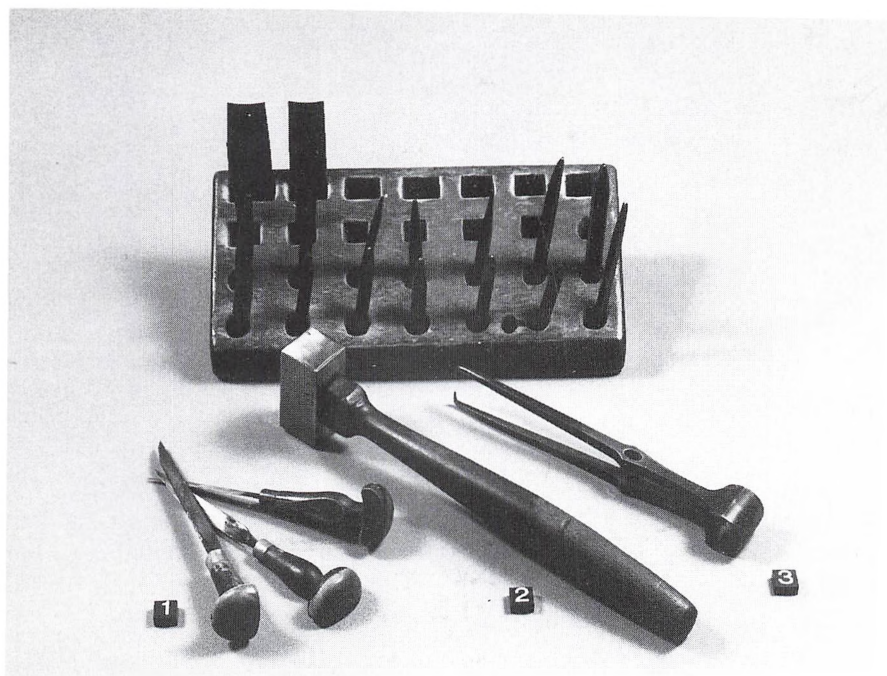
Alt Arbejde paa Pladen foregik fra højre til venstre, og som Underlag for Blypladen bruges en Lithografisk flad Sten, af dem, som Noder i gammel Tid blev overført paa, og fastspændt i Maskine.

Trykning af noder

Kunsten at trykke noder har man eksperimenteret med siden 1400-tallet. Dengang forsøgte man at trykke noderne efter Gutenbergs bogtrykningsmetode, blot med den forskel at man i stedet for typer med de forskellige bogstaver og tegn fra skriftsproget benyttede typer, hvorpå de mange tegn der indgik i nodebilledet stod.

Dette typetryk var en billig måde

Sættekassen med bue- og nodestempler. Foran denne stiklinger (1), firkantet hammer (2) og korrekturtang (3).

Bolig: Østergade N° 60, 3^{die} Sal

Det første visitkort fra Wilhelm Hansens egen forretning

at fremstille noder på, men resultatet var af svingende kvalitet. Typerne kunne ikke slutte helt tæt sammen og gjorde derfor læsningen af noden hakket og ujævn. Metoden blev anvendt helt op til begyndelsen af 1800-tallet, hvorefter den gled ud til fordel for de nyere trykmetoder litografiet og nodestikket.

Litografiet

I 1811 introducerede den herboende tysker Heinrich Wenzler det litografiske tryk i Danmark med udgivelsen af J.H. Bärens' »Noticer for musikliebhave«. Han havde nogle år forinden været i München, hvor han lærte det litografiske tryk hos dets opfinder Aloys Senefelder.

Teknisk set byggede (og bygger den dag i dag) den litografiske metode på det forhold at fedt og vand skyr hinanden. På en planslebent sten af kulsur kalk indtegnede man spejlvendt den tekst eller det partitur man ønskede aftrykt på papiret. Dette foregik med en fedtholdig farve. Stenen blev derefter overhældt med en blanding af vand, salpetersyre og en gummiopløsning, et stykke papir blev lagt henover de indtegnede partier og man kørte sten og papir gennem en trykpresse. Papiret modtog nu den fede trykfarve fra stenens tegnede områder og teksten eller partituret stod retvendt på papiret.

Det var en billig og nem måde at fremstille noder på, samtidig med at

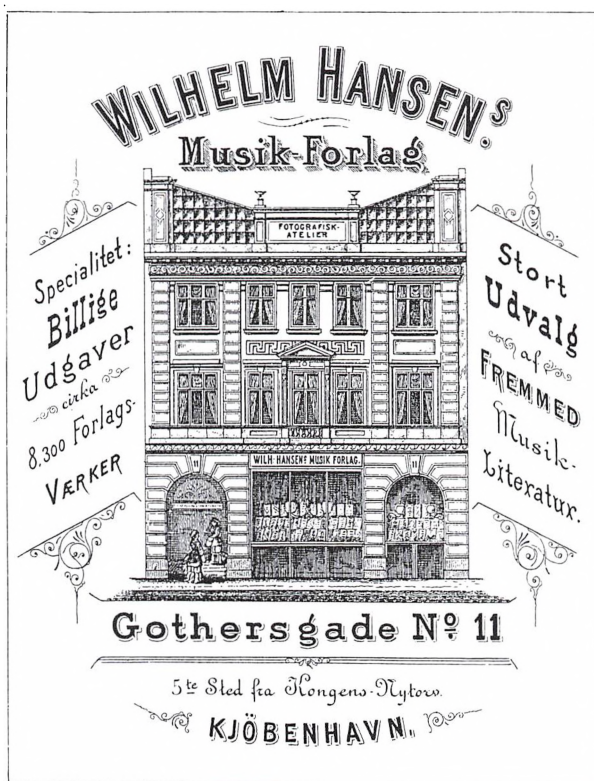
stenen, i modsætning til den stukne plade, tålte et næsten ubegrænset antal tryk. Læseligheden blev forbedret i forhold til typetrykkets hakkede udseende, men det var svært at opnå en ensartet fremstilling af noderne, da de blev tegnet i hånden.

Nodestikning

Stikning af noder havde siden begyndelsen af 1700-tallet været den mest udbredte metode ved trykning af noder i udlandet, men nåede først Danmark langt senere. Den

første nodestikker, man har kendskab til i København, hed C. Stange, som omkring 1847 begyndte at arbejde for de københavnske musikforlag. Flere af disse arbejder fremstillede han i samarbejde med Jens Wilhelm Hansen, grundlæggeren af Wilhelm Hansens Forlag, som omtales i slutningen af Edwin Møllers brev.

Firmaet startede i 1857 som en lille kælderbutik på Kgs. Nytorv med navnet »Wilhelm Hansen Musik- og Papirhandel«. Til butikken hørte et trykkeri i baglokalet, men

Visitkort fra Wilhelm Hansens nye butik i Gothersgade 11.

det var først i 1868, at der oprettedes et egentligt nodestikkeri.

Fra starten havde forretningen været et familieforetagende. Men da salget voksede stød og sønnerne allerede var udlærte hos deres far, blev det nødvendigt med hjælp udefra og i 1871 blev den 15-årige Frederik Olsen antaget som lærling. Han erindrer mange år senere om forholdene i forretningen:

»Wilhelm Hansens kælder var allerede fra min første tid i 70'erne stedet, hvor alt hvad der duede af musikmennesker og andre kunstnere, særlig fra Det kgl. Teater, havde et slags samlingssted, og jeg har personligt ofte set og ekspederet både Gade, Hartmann, Neupert, Lumbye og sønnerne Georg og Carl, kapelmester (...) Paulli, Erik Bøgh og H. C. Andersen. Den sidste kom nu ikke for nodernes skyld, men han købte alt sit brevpapir og sine manuskriptark hos os.'

Da Edwin Møller blev antaget som lærling i 1902 var forlaget blevet Nordens største. Dette skyldtes hovedsageligt overtagelsen af de største og mest betydningsfulde forlag: »C. C. Lose« samt »Horneman og Erslev«. Oprindeligt var det ejeren af C. C. Lose, Carl Ferdinand Borchorst, som ville udvide sin forretning og derfor opkøbte Horne-

man og Erslevs forlag, samt en række mindre musikhandlere. Men da han i 1879 havde opkøbt alle sine konkurrenter i København, på nær Wilhelm Hansens Forlag og Plenges musikhandel, blev han alvorligt syg og måtte sælge. Den eneste mulige køber, der var tilbage i København var Wilhelm Hansens Forlag, som derfor den 25. juni samme år kunne overtage alt hvad Borchorst ejede af forlag og butikker. Ved samme lejlighed flyttedes forretningen fra Kgs. Nytorv til C. C. Lose's lokaler i Gothersgade 11, hvor Wilhelm Hansens Forlag stadig ligger den dag i dag.

Nodestikkeriet fortsatte med at virke frem til 1959. Da var det gammeltdags håndværk blevet overflødiggjort af nyere litografiske tryk-
keteknikker, som var både hurtigere og mere rentable.

Wilhelm Hansens Forlag solgte derfor nodestikkeriet til Nordisk Nodestik og efter flere flytninger endte det i 1968 hos Saloprint Aps. Her arbejdede en tidligere ansat hos Wilhelm Hansen, I.E. Koch, i en årrække og blev hermed den sidste aktive nodestikker i Skandinavien.

NOTE

1. Axel Kjerulf: Hundrede År mellem Noder, s.61.

Henrik Nyrop-Christensen

1930-1993

Kort før jul 1993 døde museumsinspektør Henrik Nyrop-Christensen pludseligt i sit hjem. Han blev den 1. februar 1961 tilknyttet Den gamle By som »foreløbig medarbejder«, idet han skulle bistå med genindretningen af Helsingør Theaters scene og dens tekniske udstyr. Det skulle blive en livslang virksomhed, idet Nyrop-Christensen blev teatrets faktiske leder i daglig kontakt med de kunstnere, der brugte huset. Derudover var han ansvarlig for den musikhistoriske samling, for bogtrykkeriet, det xylografiske værksted m.m., ligesom han var redaktør af museets årbog. Efter bisættelsen udtalte museets direktør Erik Kjersgaard:

Der er én bestemt situation, jeg har oplevet et par gange, hvor jeg – det tror jeg i det mindste – så og hørte Nyrop udfolde sit hele jeg. Han kom ud fra kulissen på Helsingør Theater, gik helt hen til rampen – lige midt for – og fortalte om, hvorledes skuespillere i ældre tid, det vil sige dengang, da scenen ikke var badedet i projektørlys, men henlå i halvmørke, bragte deres kunst ud til publikum. Det var langt mere end et

foredrag. Det var et one man show, en enakter, hvor han ledsagede sine ord med behersket gestikuling. Man både så og begreb, hvor få virkemidler, der egentlig stod til rådighed for en skuespiller dengang, *hvorfor* en scenekunstner måtte benytte sig af store armsving og udvikle en kropskultur, der i vore øjne må virke hastemt for ikke at sige latterlig. Han gjorde det med den humor, der var så karakteristisk for ham – lidt distancerende, men også med en afbalanceret, indforstået holdning, der vakte vores sympati for en skuespilkunst, vi af gode grunde aldrig har kunnet møde i virkeligheden – undtagen måske som efterklange i parodiens form.

Han var en kulturperson af en art, som næppe kan udvikles i ét slægtled, og spørgsmålet om, hvorvidt det skyldtes arv eller miljø, kan vel kun besvares med et både-og. Han var ikke for ingenting i nær familie med såvel industrihistorikeren Camillus Nyrop som den store sprogforsker Kristoffer Nyrop – de var farbrødre til hans moder – og han voksede op i et hjem, hvor musik, litteratur og teater var lige så selvfølgelig bestanddele af atmo-

sfæren som kvælstof og ilt. Kultur – eller som man siger i vore dage, hvor det er nødvendigt at pinde tingene ud: finkultur – var ikke noget, han behøvede at bibringe sig selv, den var der bare. Måske var det derfor, jeg i hans væsen og væremåde mente at fornemme noget ligefrem lagret – en bouquet som af gamle vine, på én gang afrundet og lidt skarp.

Vi var jævnaldrende – han var

bare et år ældre end jeg – og vi færdedes begge på Københavns Universitet i 50'erne – endda ved samme fakultet. Han læste litteratur, jeg historie, og vi må vel have krydset hinanden på gangene; men det husker jeg ikke. Der var så mange ansigter. Vi kunne have mødt hinanden i miljøet omkring Studenterscenen, for vi følte os begge tiltrukket af teater; men det skete tilfældigvis aldrig. At han og

jeg, der var så tæt på at kunne have haft ungdomsoplevelser sammen, først skulle mødes, da vi begge var over halvtreds, skyldtes et endnu mærkeligere tilfælde.

Hvilke planer, han havde med sig selv, ved jeg ikke. Jeg ved kun, at han arbejdede som bibliotekar ved Det kongelige Teater, da man i 1961 var i færd med at genopføre det gamle teater fra Helsingør i Den gamle By og fik problemer, fordi teatrets oprindelige maskineri, som var gået stærkt i forfald, ikke kunne genskabes uden teaterhistorisk bistand, og Peter Seeberg, der et par år forinden var blevet leder af museet i Viborg, pegede da på Henrik Nyrop-Christensen som den mest kyndige. Han kvittede Det kongelige Teater – som åbenbart ikke betød alverden for ham – for at tiltræde et job i Århus, angiveligt af nogle måneders varighed og med station i et pensionatsværelse.

Det var ikke uden problemer. I museets daværende ledelse var meningerne om teatrets berettigelse og kommende brug meget delte, og den unge, løst tilknyttede medarbejder blev uden egen skyld stridens genstand. Han oplevede at blive fyret og forlænget med få dages mellemrum, og der gik år og dag, før han kunne slå rødder i Århus.

Nu – tredive år efter – kan det lyde mærkeligt, for hvem kan overhovedet forestille sig Helsingør Theater uden Nyrop? Jeg kan ikke, for institutionen og manden blev i

den grad integreret i hinanden, at de blev identiske. Nyrop klædte teatret, og teatret klædte ham. Det var – forekommer det mig – en symbiose af dansk, borgerlig guldalder, der næppe nogensinde vil kunne genfindes eller skabes.

Nu er Den gamle By et temmelig stort museum med en temmelig lille stab af videnskabelige medarbejdere, så alle må tage et nap med på flere områder. Det gjorde Nyrop også. For mindre end et år siden kunne han genåbne urmuseet efter en omfattende renovering, han beskæftigede sig med museets grafiske samlinger og sidst – ikke mindst – kælede han for samlingerne af musik og musikinstrumenter. Han gjorde det på samme måde, som når han tog sig af teatret – med videnskabelig grundighed, men først og sidst med den kærlighed til det kreative, som udspringer af sansen for det musiske.

Og krydsfeltet for interesserne var – lad ingen være i tvivl om det – Helsingør Theater, hvor han så at sige havde det hele – musikken, skuespilkunsten, scenografien, historien ...

Det var en selvfølge, når nu Den gamle By fik et teater, at det også skulle være hjemsted for danske teaterhistoriske samlinger, for så vidt disse ikke hidrørte fra hovedstaden. Helsingør Theater – bygget til borgerskabets egne dramatiske udfoldelser og til turnerende selskaber, når thespiskærren rullede

forbi – skulle sættes ind i en ramme af andre provinsscener. Det er lykkedes. Men Nyrop havde også en drøm om at skrive en stor fremstilling af de danske provinsteatres historie, som han aldrig fik opfyldt. Enhver, der i museets årbog har læst hans artikler om Helsingør Theaters glansperiode, vil måske ane hvorfor. Materialet er omtrent endeløst – ville måske være overkommeligt for en forsker, der år ud og år ind kunne hengive sig til arkivstudier alene, men det kunne Nyrop ikke, så vi må nøjes med en monografi over ét teater, der endda forbliver en torso.

For videnskabsmanden og kunstneren Nyrop måtte først og fremmest afsætte tid til kontorchefen og regissøren af samme navn. Teatret skulle administreres, prøver, koncerter og forestillinger aftales – alt følges op, lige til Nyrop som den sidste kl. ti eller halv elleve om aftenen kunne låse huset af og sætte alarmen. Han levede hermed det uregelmæssige liv, som faget pålægger sine udøvere. Jeg har aldrig hørt ham beklage sig over det – dertil var han givetvis for meget af et teatermenneske.

Og arbejdet – næsten dagligt – med udøvende kunstnere af snart sagt enhver art nød han tydeligvis. Nå ja – det hændte at temperamentet eller de dårlige nerver eller indbyggede animositeter eksploderede; men jeg kan ikke erindre, at Nyrop selv tog del i det på anden måde,

end at han var samaritten, der hentede jod og gazebind – og bagefter slap damp ud ved at referere episoderne med en let hovedrysten.

Han glædede sig over en god forestilling – en vellykket koncert – og ærgrede sig over dilettanteri og svigtende talent. Ingen kunne være i tvivl om, hvor hans egne sympatier lå – i det klassiske repertoire; men han anerkendte alt, forudsat det havde kvalitet. Var den ikke til stede, ville han til gengæld i verbal forstand rulle præstationen i tjære og dyppe den i fjer, for hans ironi og satire var lige så hvas, som hans anerkendelse var uforbeholden.

Han var en personlighed og en fysiognomi med en gennemslagskraft, som ingen undlod at bemærke, hvad enten han fra en tilbagetrukket plads på balkonen fulgte en forestilling – jeg tror, at teatrets faste besøgende opfattede ham som en slags signatur – eller man færdedes med ham i daglig omgang. Der kunne være noget Dicken'sk over hans fremtræden – en ikke ubetydelig ydre lighed med mr. Pickwick, dertil en udtalt sans for det kuriøse, præcist karakteriserende, den vel turnerede ironi, som også udmærkede Dickens selv.

Det er muligt, det lykkedes ham at forskrække nogen – på samme måde, som når det uforberedte barn bliver forskrækket over en trolld, der springer op af en æske første gang. Han kunne i dyb alvor gøre rede for det mest ufattelige

nonsens eller fremsætte frygtelige trusler – alt sammen udtryk for en humor, der også tillod ham at betragte studentersangernes fremførelse af »Vandmøllen i Apenninerne« som et musikhistorisk højdepunkt. Man vænnede sig naturligvis til, at trolden sprang op af æsken, men var lige nysgerrig efter at høre, hvad den nu havde at sige – en skæv kommentar til noget passeret eller et personligt drilleri, som det gjaldt om at fange i flugten og returnere i en brøkdel af et sekund. Når denne tenniskamp på ord virkelig lykkedes, flækkede Nyrops an-

sigt i et bredt smil, som udtrykte stor tilfredshed og lykke.

Vi ved i dag – som jeg sagde det før – at vi aldrig mere vil kunne opleve en så lykkelig kombination som Henrik Nyrop-Christensen og Helsingør Theater, og jeg ved, at jeg vil komme til at savne en dimension i tilværelsen, som burde have været et ungdomsvenskab – men desværre kun blev et manddoms bekendtskab og langt kortere, end vi kunne have håbet. Jeg synes, jeg er gået glip af mange gode oplevelser, fordi vi ikke mødtes tidligere og ikke kunne følges længere.

Poul Jacobsen

1934-1994

Efter mange års ansættelse i shipping-branchen blev Poul Jacobsen hentet til Den gamle By, hvor han for fire år siden efterfulgte overinspektør Gunner Rasmussen i dens egenskab af museets administrator. Poul Jacobsen indledte EDB-teknikkens udvikling inden for de rent administrative funktioner og stod i begreb med også at inddrage de egentlige museums-mæssige områder i systemet, da han

– overraskende for ham selv som for andre – måtte underkaste sig et kompliceret kirurgisk indgreb. Operationen kunne desværre ikke redde hans liv. Efter begravelsen mødtes familie, venner og kolleger i Mølllesalen i Den gamle By, hvor direktør Erik Kjersgaard holdt denne tale:

Den gamle By er et museum, der er for lille til at være stort, men også

for stort til at være lille. Jeg spurgte engang Poul Jacobsen om, hvorledes han – med hans baggrund i erhvervslivet – egentlig vurderede virksomhedens omfang, og han kaldte den mellemstor. Det kom egentlig lidt bag på mig, fordi jeg, der aldrig har haft min gang andre steder end i museumsverdenen og finder den temmelig trang, måske er tilbøjelig til at lægge nakken tilbage, når jeg anskuer virksomheder udenfor – det vil sige virksomheder, hvis hele aktivitet er udadvendt og markedsbestemt.

Endnu da jeg for bare få dage siden læste revisionens bemærkninger til vort seneste årsregnskab, studsede jeg over, at revisoren heftede sig ved det forhold, at der i Den gamle By ikke eksisterede nogen eksakt forretningsorden – et forhold, man i og for sig forstod, fordi personalet ikke er større, end det nu engang er, og så tilføjede man yderligere, at styringen af økonomien i øvrigt ikke kunne være bedre, end tilfældet er – præget af omhu og sparsommelighed.

Disse bemærkninger må Poul have læst med tilfredshed, for de rummer jo ikke mindst en anerkendelse af hans indsats her på museet gennem de bare fire år, der blev ham forundt som administrator. Vor organisation er så lille, at den enkelte medarbejders virksomhed – det være sig positivt eller negativt – slår igennem i helheden, og det gælder naturligvis ikke mindst for den,

hvis opgave det er at samle trådene i sin hånd og hver dag vurdere balancen mellem mål og midler.

Den gamle By er altså lille og dog større, end den nogensinde før har været – en institution, der trods det faste personales beskedenhed er en arbejdsplads for mange mennesker, nogle tilknyttet i perioder, der svinger fra et par måneder til halve år, andre hvis forbindelse med museet er afledte funktioner – det være sig butikker og restauranter. De dage er længst forbi, da arbejdsgiverens forhold til de beskæftigede var afregnet med en ugentlig lønseddel. Organisationsmagt og statsmagt har i et konfliktfyldt samarbejde etableret et netværk af regler, som det er et job i sig selv at overskue – hvortil aktiviteterne naturligvis yderligere afføder omkostninger. Hertil kommer, at netop Den gamle By – modsat de fleste museer – må dække hovedparten af sine udgifter gennem egen indtjening, fremskaffelse af sponsormidler og ad andre usikre kanaler, der ikke figurerer på finanslove og kommunale budgetter.

Dette var baggrunden for, at Den gamle By for syv år siden gik uden for den kreds af personer, der gennem deres uddannelse ellers anses for selvskrevne til at beklæde faste stillinger ved museer, og fandt Poul. Han var uddannet ved handelen, han havde en ungdom i ØK – hvilket her i landet anses for noget i retning af et højere akademi, hvad

handel angår – og han havde siden i mange år beskæftiget sig med shipping. Herfra havde han også de praktiske erfaringer, der kvalificerede ham til at føre Den gamle By ind i EDB-teknikkens nye muligheder – for de fleste af os et område, hvis udstrækning, vi anede, omend stadig et næsten utilgængeligt mysterium.

Poul virkede til en begyndelse måske fåmælt, tilbagetrukket – nærmest lidt genert. Det havde vel flere årsager. Han skulle og ville ikke konkurrere med Gunner Rasmussen, så længe Gunner forblev i sin stilling som leder af museets administration. Han var – på en måde – endnu en gang kommet i lære, og det lå ikke i hans natur at brase på

med et »hallehøj, her kommer jeg!«

Men som han også sagde i mere fortrolige øjeblikke, var et museum en arbejdsplads, han ikke i sin vildeste fantasi havde kunnet gøre sig nogen forestilling om, før han kom inden for døren – et sted, hvor kreativiteten prioriteres højere end det økonomiske udbytte – eller rettere: et sted, hvor kreativiteten *er* udbyttet af økonomien. Men det forstod han, og han trivedes ved det.

Nu hørte Poul ikke til den slags mennesker, der gik med følelserne uden på tøjet; men han tilpassede sig, og han levede op. Hans medfødte lune kom til udtryk, han havde megen sans for humoren i »the understatement«, og han nød åbenlyst de forholdsvis frie omgangsformer og den – undertiden – noget småbarske kammeratlige tone, der kendetegner dette museum – stadig for lille til at være stort. Jeg har det fra ham selv og fra hans kone Eva, når jeg siger, at Poul befandt sig godt i Den gamle By.

Syv år skulle det altså blive til – kun alt for kort. Hans sygdom og død kom fuldstændigt bag på os alle. Det var kun få måneder siden, vi mistede Henrik Nyrop-Christen-

sen – også midt i hans fulde aktivitet – og det forekom os derfor dobbelt meningsløst, at døden skulle ramme en af os igen – så lille, kredsen er. Vi opfattede Poul som en fysisk stærk mand – om ikke ligefrem nogen atlet, så dog som et friluftsmenneske, der – når vi andre sjappede rundt i den grå, danske vinter – måtte udfolde sig selv på ski i Norges fjelde. Han talte ikke meget om det, han gjorde det bare. Han talte i det hele taget ikke meget om sig selv – vist nok egentlig kun om sine meget unge dage, da han var udstationeret for ØK i Genova. Men så kom der til gengæld en særlig varme i hans stemme. Som det jo ikke er ualmindeligt hos os nordboere, havde Italien også hos ham løst op for noget meget, meget personligt – et forhold, vi plejer at kunne lune os ved resten af livet.

Det er mit indtryk, at Poul Jacobsen i de år, han var tilknyttet Den gamle By, genfandt noget af sit Genova. Han følte sig på én gang fri og bundet til stedet her, og vi, der står tilbage, må føle, at et kammeratskab blev brudt, før det nåede at opfylde alle løfter og forventninger såvel hos ham som hos os andre.«

Årsberetning

Året 1994 tegner sig for Den gamle By's vedkommende med flere mørke skygger. To medarbejdere – museumsinspektør Henrik Nyrop-Christensen og administrator Poul Jacobsen – døde med få måneders mellemrum i en alder, da de begge burde have haft gode og frugtbare år foran sig. Vi savner dem.

Det daglige arbejde går naturligvis videre, men blev påvirket i negativ retning af forhold, museet ikke har indflydelse på. En lang, tør og hed sommer fratog såvel uden- som indenlandske turister lysten til andet end badestrande, og et fald i besøgstallet på 15% medførte et tilsvarende fald i den entréindtægt, der er afgørende for vor drift og trivsel.

Hertil kom, at regeringens bestræbelser for at nedbringe arbejdsløsheden i hvert fald i første omgang har medført, at de »langtidsledige«, der i syv-måneders perioder kunne beskæftiges ved museet, ikke længere er til rådighed, og hvorledes de nye ordninger for »jobtræning« vil fungere i denne sammenhæng, kan ingen overskue for tiden. Dette skal ikke opfattes som

nogen kritik af disse bestræbelser, og vi er selvfølgelig bekendt med, at beskæftigelsesforanstaltningerne *ikke* er nogen *ret*, der tilkommer kulturelle institutioner. Hensynet til de ledige selv må gå forud for alt andet; men det er en kendsgerning, at ikke mindst museerne gennem mange år har kunnet udsultes økonomisk, fordi tilstedeværelsen af de langtidsledige holdt aktiviteterne i gang. For Den gamle By's vedkommende svarede tilskuddet på årsbasis til henvendte tyve fast ansatte eller halvdelen af den disponible arbejdskraft, og der er næppe udsigt til, at de bevilgende myndigheder ønsker at konvertere bare en brøkdel af disse »skjulte« tilskud til lønnede stillinger. På et allerede skrabet budget er der absolut ikke plads til nyansættelser. Vi må nøjes med at håbe på, at vore brugere – såvel de besøgende som andre, der henvender sig i særlige anliggender – forstår, at dårligere eller svigtende betjening ikke skyldes ond vilje, men dobbelt belastning af de faste medarbejdere.

Udadtil spores det vel næppe, at

igangværende registreringer af samlinger og nyherhvervelser går i stå. Internt er det et tungt samvittighedsspørgsmål om svigt over for centrale funktioner – og i større sammenhæng vel manglende opfyldelse af de forventninger, museumsloven forudsætter som standard for statsanerkendte museer. Men det mærkes også på anden vis.

Med sine meget righoldige og alsidige samlinger modtager Den gamle By hyppigt forespørgsler om udlån til udstillingsvirksomhed fra såvel private som fra søsterinstitutioner – inden for det sidste år til Mølleparken, Blicheregnens Museum, Elmuseet i Tange, Bymuseet i Århus, Skanderborg Museum, Jernbanemuseet i Odense, særudstilling om familielivet på Århus rådhus m.fl. Det er moralske og kollegiale forpligtelser, der tilmed ligger i forlængelse af lovens krav om formidling, og som vi endda føler en professionel stolthed ved at opfylde; men fremfindelse, ekspedition, senere hjemtagelse og genanbringelse på magasinerne lader sig vanskeligt udføre, når medhjælpen ikke er til stede.

Og vi modtager gennem år og dag mange forslag til at gøre museet »mere levende«, ønsker om »flere aktiviteter for børn« og anden publikumsorienteret service – alt sammen vel ment og ofte meget selvfølgelig, hvis der var ubrugte reserver at øse af. Men hvor skal de findes, når noget så banalt som ren-

gøring af toiletter også i weekenden, en nødvendig udskiftning af forældede brandalarmer og konstant vagt ved forkontorets telefon ikke kan nedprioriteres?

Efter som Den gamle By først og fremmest er et museum for gamle bygninger, må det også være forfatteren af denne årsberetning tilladt at udstøde et lille hjertesuk over, at det største byggearbejde i 1994 var et betonskjul for affaldscontainere. Endnu en gang – forstå det ret! Ingen kan være mere miljøbevidste end museumsfolk. At glas, papir, giftige materialer m.v. skal sorteres med henblik på genbrug henholdsvis destruktion er da helt i orden; men det betyder altså også, at 170.000 kr. skal trækkes ud til et anlægsarbejde, som ikke følger noget til museets formålsrettede virksomhed.

De mest iøjnefaldende ændringer, der er indtruffet i det forløbne år, er en udvidelse af Den gamle By's areal på ca. 8.000 kvadratmeter. Den er naturligvis gennemført i nært samarbejde med Århus kommune, idet den bl.a. forudsatte indgreb i hidtidige passager – navnlig forløbet af stierne gennem Botanisk Have. Arronderingen af terrænet tjener flere formål. Helsingør Theater, Gartnerhuset fra Stenalt og Stampemøllen, der førhen lå uden for indhegningen og kun kunne beses under ledsagelse af en nøgleberettiget guide, kan nu åbnes for publikum på linie med alle de øvrige

Museets tømrere rejser nye plankeværker. Det stærkt skrånende terræn mod Viborg- og Eugen Warmingsvej gjorde ikke opgaven lettere.

bygninger. Affaldscontainerne, der – temmelig uskønt – midlertidigt var parkeret ved Stampemøllen, har fundet deres blivende plads i ovennævnte betonskjul, der er skudt ind i en skrænt og skalmuret, så den falder på plads i omgivelserne.

Størstedelen af det inddragne område vil imidlertid forblive »grønt«, idet tanken er, at man her vil anlægge »historiske haver« – på én gang som en ramme omkring Den gamle By og som en naturlig overledning til Botanisk Have.

Gartneriet Bernstorff, der mistede nogle kvadratmeter i forbindelse med opførelsen af acciseboden og den nye toiletbygning ved indgangen, udvides med arealet foran Gartnerhuset. Her vil det endda være muligt at genåbne et kildevæld i den høje skrænt mod Eugen Warmingsvej. Bag huset fra Lemvig vil man efter tegninger og fotografier fra stedet genanlægge en have fra begyndelsen af 1900-

årene således, som familien Wahlstrøm efterlod den – dels til glæde og dels til nytte med flagstang, lysthus, roser, pæoner samt ribs- og solbærbuske, Filippa æbler og Reine Claude blomster. Holst-gårdens havestue, der hidtil – lidt meningsløst – bare havde adgang til en pjevset græsplæne, vil atter blive sat i forbindelse med en have, dvs. et romantisk præget anlæg fra 1800-årenes midte med en »solrunding«, nyreformede bede og slyngede stier. Skolen fra Kerteminde vil blive suppleret med sit udendørs udstyr, nemlig gymnastikredskaber – ribber og bomme, som man brugte det dengang.

Men endnu er disse anlæg kun lige påbegyndt. Vi har – indtil nu uden resultat – søgt fondsmidler, som kunne fremskynde udførelsen. Den påhviler museets ene og eneste gartner, og det må så tage den tid, det tager – også før træer og buske vokser til. Færdige er endnu kun de

Sommeren igennem blev udtaget tavler med honning fra gartneriets nye bistader. Biernes legendariske flid gav et betragteligt udbytte, selv om sæsonen efter opstillingen af staderne var relativt kort.

malede og tjærede plankeværker, der indhegner arealerne og dermed også museets område.

Der er udført arbejder i forbindelse med den løbende reovering af bygningsmassen. Kælderen under Tværgadehuset er istandsat, ligesom Borgmestergårdens ydermur mod Algade m.v. Men flere opgaver har måttet udskydes til 1995, idet staben af håndværkere dels har været stærkt reduceret – af grunde, der er berørt ovenfor i forbindelse med de nye regler for langtidsledige – dels har lagt det indendørs vinterarbejde i indretningen af en ny spisestue med køkkenfaciliteter for personalet i Århus Mølle. Det blev mere omfattende end forudset, fordi bjælkelaget under gulvet viste sig at være ædt op af råd og borebiller.

Da Stampemøllen nu kan holdes åben hele dagen i besøgstiden, er der opsat en afskærmning, og det samme er tilfældet i Borgmestergård-

dens alkovestue fra midten af 1700-årene. Afskærmninger pynter ikke i sig selv – og er beklageligvis et brud med det »interiørprincip«, der alle dage har været frilandsmuseers særlige charme; men den frie adgang til rummene var en alt for stor fristelse for kleptomane og souvenirjægere. Vil man bevare stuer og værksteder intakte med alle de småting, der giver indtryk af beboelse og virksomhed, er afskærmninger af hærdet glas den eneste mulighed. I hvert fald må den genetablerede – førhen udplyndrede – alkovestue anses for en gevinst. Hvis den leder tanken hen på Holbergs »Barselstue«, er det ikke ganske utilsigtet.

Påbegyndelse af store projekter, der tidligere har været omtalt i denne årbog, kan vi – medens dette skrives – ikke udtale os konkret om. Møntmestergården fra Borgergade foreligger delvis detailprojekteret og færdigberegnet i nært samarbejde mellem tegnestuen og entre-

prenørfirmaet Højgaard & Schultz Vest, ligesom Århus kommune har stillet sig særdeles velvilligt; men gentagne forsøg på at rejse de kontante midler, som er forudsætnin- gen for iværksættelsen, er slået fejl. Det samme gælder bestræbelserne på at etablere en udstilling af Karl Meys fornemme samling af legetøj.

Imens må vi realisere små projek- ter. Udvidelsen af gartneriet blev straks fulgt op med anskaffelse af traditionelle bistader og af 40- 50.000 fredsommelige bier af gam- mel dansk afstamning; Århus og

Omegns Biavlerforening passer be- driften. Fra Vesterbro Apotek i Kø- benhavn har man hjemtaget tre re- tirader fra midten af 1800-årene – et engang selvfølgelig tilbehør til enhver købstadsejendom, der na- turligvis ikke må undværes i Den gamle By. Deres opsætning forud- sætter dog, at det underbemande tømrværksted kan afse den for- nødne tid – og det samme gælder i øvrigt en to-tre »gadeboder« til de- tailudsalg af den slags, der i ældre tid satte deres præg på bybilledet. De sidste forsvandt her i landet for

Det store barokskab i Borg- mestergårdens Pyramidesal krones nu af fem, sammen- hørende nederlandske fa- jancer, som der var tradi- tion for i 1700-årene. – Knud Nielsen fot.

Flødepotte i sølv udført af Claus Otzen i Haderslev. Han fik borgerskab i 1753 og døde 1806. – Knud Nielsen fot.

halvandet hundrede år siden; men typen er vel dokumenteret og såre enkel, så den kan genskabes uden større vanskeligheder. Tømmeret er indkøbt for foredragshonorarer indtjent af en medarbejder ved museet – en langsommelig metode til finansiering af virksomheden og generelt ikke anbefalelsesværdig.

Ved gode venners hjælp – det vil i korthed sige C. A. C.-Fonden – har Den gamle By kunnet gøre en række efter vore forhold meget kostbare erhvervelser. Vi kan her nøjes med at strejfe en dukke fra Den kongelige Porcelænsfabrik og en gotisk standkiste, for de er omtalt andre steder i denne bog. Dertil kommer et garniture-sæt bestående af tre lågkrukker og to vaser, der blev udført på den nederlandske fabrik De Vergulde Blompot ca. 1750. Sættet er indkøbt i Amsterdam for at finde sin plads på toppen af det store barokskab i Borgmestergår-

dens Pyramidesal således, som det var skik og brug også i Danmark dengang – og som vi kan tillade os at gøre det nu, da salen er blevet afskærmet med en glasvæg. Også fra C. A. C.-Fonden modtog vi tre stykker sølvtøj, der tidligere har tilhørt fondens stifter – og museets mangeårige formand – fabrikant Carl Christensen selv, nemlig en tumling udført af Peder Nielsen Satterup i Fredericia samt en fiske-spade og en flødepotte, som skyldes Claus Otzen i Haderslev, alle tre dele fra 1700-årene.

Skønt fremstilling af jydepotter var et udpræget landligt fænomen, hørte de dog også til det normale inventar i købstadens køkkener, så vi sagde med glæde ja tak til en testamentarisk gave fra operasangerinde Annemarie Mortensen, nemlig hendes mand Andreas G. Jensens store samling af jydepotter. Han var væver af profession, men skrev i

1924 bogen »Jydepotten« – den første grundige behandling af netop det emne. Tekstilsamlingerne blev forøget med et silkeunderforet kristentøj fra ca. 1750, selskabskjoler fra årene efter den anden verdenskrig og et par damesko, såkaldte silkebruneller, fra ca. 1840, og så har man modtaget et sjældent *fund* – en simpel skjorte, som en murer eller arbejdsmand må have glemt, da man lukkede en etageadskillelse ved opførelsen af Århus rådhus i 1857 – et unikt stykke, for hvem gemmer ellers en slidt skjorte? Blandt boligtekstiler bør nævnes to sæt gardiner – et par røde, silkebroderede og draperede pragtgardiner fra ca. 1910 og et par røde, typiske uldne funkisgardiner fra 1924.

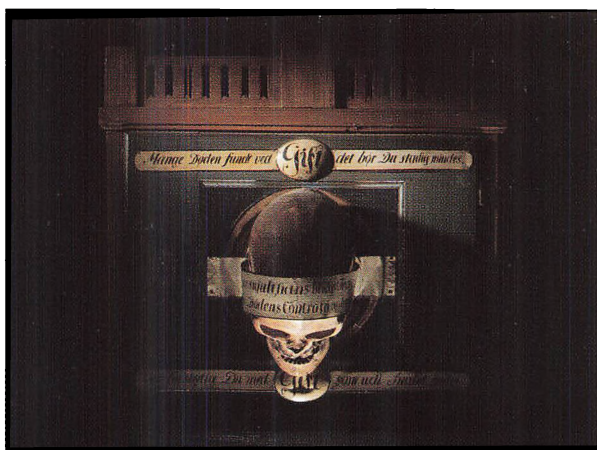
Et mere specielt, men i visse religiøse kredse meget udbredt fænomen var eller er de broderede eller

malede sentenser med bibelord og formaninger. En samling af disse er tilfaldet museet, og så bør vi vel – medens vi er ved erhvervelser – også nævne hosekræmmerskiltet med de fem uldne, strikkede strømper, der er ophængt på tekstilmuseets facade, og de to nyopsatte tranlygter. Der er dog her tale om kopier udført på konserveringsanstalten. Hosekræmmerskiltet kendes kun fra afbildninger – de var for skrøbelige til at kunne bevares, og lygterne er kopieret efter originaler på museet i Hjørring, de eneste tranlygter af den klassicistiske type fra 1800-årenes første halvdel, der er i behold her i landet.

At Den gamle By, når gode tilbud foreligger, opkøber gamle byggematerialer i forbindelse med nedbrydninger, anser vi for så selvfølgelig, at det normalt forbigås i tavs-

Hosekræmmerne forhandlede strikkede varer fra de jyske hedeegne. Deres simple skilt – fem strømper – kendes fra 1700-årenes københavnske prospekter, som danner forlæg for Tekstilmuseets nye vartegn.

I efteråret 1994 enedes en lang række danske museer om at udstille »museets bedste stykke«. Man kan altid diskutere, hvad det så er; men vi valgte giftskabet fra apoteket med det advarende dødningshoved, som Den gamle By i sin tid modtog fra Nordiska Museet i Stockholm. Det er dansk, selv om døren oprindeligt blev dekoreret med et portræt af den svenske naturfor Carl v. Linné. – Knud Nielsen fot.

hed. Men netop i år var tilbuddene så omfattende og af en sådan kvalitet, at lagrene måtte øges væsentligt med materialer, navnlig fra nedrevne landbrugsbygninger i Nordjylland. Det drejer sig om tusinder af håndstrøgne renæssancesten og egetømmer i usædvanligt store formater samt 7.400 tagsten af Lübsk type fra Århus. Dels bruger museet af princip hellere gamle materialer end nye – og dels er de faktisk langt billigere; undertiden kan man erhverve dem bare mod at betale transporten. Der er heller ikke store penge på højkant, når det drejer sig om fornyelser – hvis man kan sige det sådan – til »Oldemors Potteplanter« i det store drivhus fra Bernstorff. Blandt de senest tilkommende sjældenheder plukker vi en nellikeart, en stor fuglemælk og tre juletop- eller kaphyacinter.

De udadvendte aktiviteter i 1994 omfattede en række ældre traditio-

ner og andet, som er ved at blive det. Festugemarkedet – snart på tredivte år – herrekoret Arion, der synger »solen op« pinsedag i Simonsens have og skiftende ensembler, der underholder med promenadekonserter samme sted hver søndag eftermiddag, det er fast indarbejdet. Af nyere dato er den særlige »vennedag« i maj og – ikke at forglemme – konkurrencen blandt de »stærke mænd« i pinsen, hvor vi dog ikke selv står for arrangementet. »Den gamle By's Hercules« blev kåret, og TV-2 fik en udsendelse ud af det.

Men først og sidst var der teater – såvel uden- som indendørs. På venedagen spillede en ung gruppe fra Odense »Den utro Hustru« – en lille, mildt sagt grov komedie fra 1500-årene, der hører til blandt de få bevarede tidlige danske skuespil. Forestillingen blev nu som dengang givet på en primitiv scene – i enhver

henseende »gadeteater«. I Holstgården blev der opbygget tilskuerpladser, men scenebilledet var her de gamle bygninger i sig selv, da »Det flydende Teater« i Per Brahes instruktion opførte Molières »Scapins Rævestreger« i bedste Commedia del'arte-stil – en voldsom farce med store armbevægelser og stærkt karikerede figurer. Det gode vejr, der altså gav et dyk i antallet af egentlige museumsgæster, holdt sit indtog sammen med »Scapin«, der nød godt af lune, tørre aftener og fik et stort, velopløst og vel fortjent publikum i alle aldersklasser.

Den faste scene – Helsingør Theater – blev også brugt efter sit formål, hvilket bør fremhæves, fordi teatret med sin fine akustik også er

en udmærket koncertsal, men dog helst bør anvendes som teater. Skuespillerskolen ved Århus Teater stod i foråret for en opsætning af Erik Bøghs vaudeville »Et enfoldigt Pigebarn« – en forestilling i den genre, teatret var bygget til; men siger Erik Bøgh nogen noget i dag? Heri bestod eksperimentet, som imidlertid faldt heldigt ud – ni spilleaftener for et fuldt besat hus. Og så vendte Århus Sommeropera, der er født og opvokset i Helsingør Theater, tilbage i august – nu så

»Gadesjakket« fra Odense under opførelsen af »Den utro Hustru« på torvet foran Borgmestergården. Kostumeringen var anlagt efter modedragter fra 1400-årene – spillet holdt stilen fra »drollerierne«, der lever op i de sengotiske kalkmalerier.

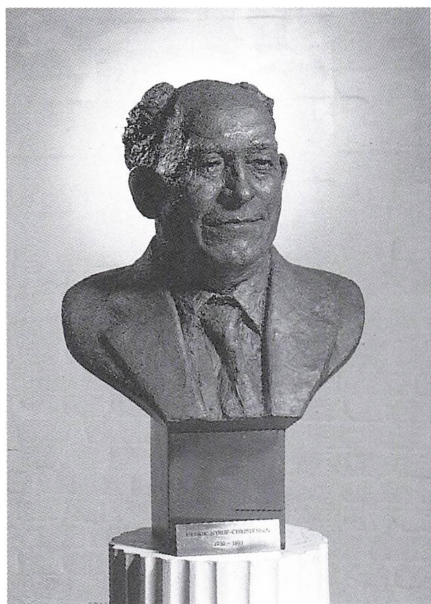

stærkt indarbejdet og med favnen fuld af så god kritik, at alt var udsolgt på forhånd. Man genoptog Giuseppe Verdis komiske opera »Falstaff«, der blev en succes i 1993, og man præsenterede en ny indstilling af Benjamin Brittens unægteligt mere alvorlige kammeropera »The Rape of Lucretia«, hvis format er helt i overensstemmelse med teaterummets, men til gengæld musi-

kalsk set noget af en udfordring i netop disse omgivelser. Det blev til i alt ti forestillinger, som lagde endnu flere laurbær til sommeroperaens allerede prægtige renommé. Derudover – det bør selvfølgelig nævnes – var der også en række koncerter i Helsingør Theater, både fremførelser af klassisk og moderne – til og med en enkelt af rytmisk musik; men det må nok konstateres,

En munter herre-trio fra opførelsen af Erik Bøgh-vaudevillen »Et enfoldigt Pigebarn« på Helsingør Theater.

Billedhuggeren Gudrun Steen Andersen udførte en buste af afdøde museumsinspektør Henrik Nyrop-Christensen, som blev afsløret i Helsingør Teaters foyer i september. Omkostningerne blev afholdt af C. A. C. fonden, Aarhus Symfoniorkester, Den jyske Opera, Århus Teater, Randers Byorkester, Den gamle By og Århus Sommeropera, hvorfra initiativet udgik. – Knud Nielsen fot.

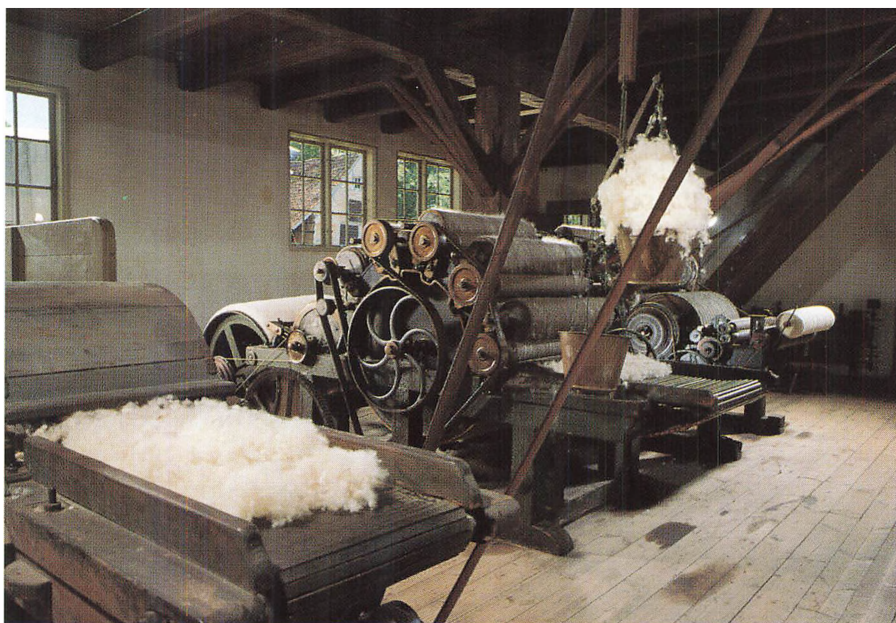
at elektrisk forstærkede instrumenter ikke lyder rigtigt i denne sal.

Ude og inde kom harmoniorkestret TONICA igen med sit »historiske musikmuseum« – noget mere begrænset omfang end før, men stadig en sommer weekend med et kaleidoskopisk udbud af små og store ensembler, der spiller gravitetiske danse fra renæssancen, valse og marcher fra det 19. århundrede, underholder med Bellmans »sange og epistler« i Borgmestergårdens

have og stemmer sindet til romantik, medens mørket sænker sig over Den gamle By, og alle aftengæsterne i kor synger »Du danske sommer«.

Særudstillinger er ikke købstadsmuseets stærkeste side – alene pladsforholdene sætter grænser, og det eneste disponible lokale – Mansardhusets første sal – må skiftevis tjene til udstillingsvirksomhed, demonstration af kunsthåndværk og aktiviteter for børn. Men juleudstillinger forsømmes aldrig. I 1993 gjaldt det »Julebordet« med gåsesteg og rødkål – udført i holdbart, men illuderende stentøj, og julen 1994 forberedes grundigt – ikke mindst fordi Danmarks Radio har programsat en genudsendelse af den efterhånden klassiske julekalender om livet i »Gammelby«. I samarbejde med Royal Copenhagen forberedes en udstilling af juleplatter gennem hundrede år, og da »Gammelby« forventes at styrke interessen også for Den gamle By hos en ny generation af børn, vil vi udvide attraktionerne i de øvrige huse med pyntede juletræer, julemad og andet, der taler lige stærkt til små og store.

Et indkøb af mest tyske forretningskataloger fra o. 1900, der blev bortauktioneret fra Schackenborg, inspirerede til en udstilling, hvor katalogernes illustrationer blev legemliggjort i form af tilsvarende, samtidige genstande – et forholdsvis uprætentløst tiltag, der imidlertid viste sig at rumme en meget

Engang imellem må maskineriet i tekstilfabrikken »røres«, hvis råvarer og tekstiler skal virke »friske«. Man benyttede venedagen i maj som en anledning til at sætte fabrikken i gang – desværre et af den slags initiativer, man af omkostningsmæssige grunde ikke ofte kan tillade sig. – Knud Nielsen fot.

stærk appel til de besøgende. Og i september åbnede udstillingen »Bjørn Wiinblad og Nymølle« i samarbejde med firmaet Ancher Iversen – en præsentation af de originale tegninger, Wiinblad udførte som forlæg for Nymølles omfattende og meget folkekære produktion.

Denne årsberetning er vist nok blevet længere, end den plejer at være – måske fordi vi selv har et be-

hov for at summere aktiviteterne op og dermed gøre status over et år, der som sagt har bragt en del modgang. Er facit så positivt eller negativt? Vi burde måske gøre en række tilføjelser – ikke for at registrere det opsigtsvækkende, men for lige at markere, hvori det daglige arbejde med at opretholde og forbedre egentlig består.

I samarbejde med postvæsenet er vognremisen, hvor de hestetrukne køretøjer står, blevet forsynet med et anlæg til afspilning af de gamle hornfanfarer, som meddelte, at nu steg man til vogns, at her kom passagerposten osv. Systuen, der er ved at lukke – endnu en gang pga. mangel på arbejdskraft – har udført uniformer til det kvindelige opsynsper-

sonale efter en model, der blev brugt på Landsudstillingen i Århus 1909. Størstedelen af de udstillede tekstiler er gennemgået, repareret, vasket og rensat – det sker hvert femte år. Konserveringsanstalten, der skal tage sig af så vidt forskellige opgaver som følgerne af akutte vandskader på plakater i Helsingør Theater og altid pågående istandsættelser af værktøj fra de historiske værksteder, reparationer af møbler m.v. kan herudover rapportere, at man har ydet konsultativ bistand i forbindelse med restaureringsarbejder i Ribe, Århus, Haderslev og Aalborg – på Bangsbo, Lynderupgård, Baggesvogn, Børglum etc. Vore medarbejdere har – hver for sig inden for deres område – stået for kursusvirksomhed ved håndarbejdsseminarer, holdt foredrag på Teknologisk Institut, Arkitektskolen og andre steder. Vi bistår Island med råd og dåd i forbindelse med retablering af et tekstilmanufaktur i Reykjavik, Norsk Søfartsmuseum med vejledning vedrørende påklædningen ombord i den dansk-norske handelsflåde ca. 1750-75, og mere lokalt har vi givet en hånd med ved besigtigelse og fredning af kirkegårde i det østjyske område. Vi uddanner for tiden seks lærlinge – to snedkere, to malere, en murer og en tømrer – dels fordi de traditionelle, håndværksmæssige færdigheder, som er en forudsætning for den fremtidige vedligeholdelse af Den gamle By, er ved at gå i

glemme, dels fordi der er erfaring for, at de folk, der har fået en grundskoling her, er vel anskrevne på arbejdsmarkedet.

Vi hører – endda ofte – besøgende udtale sig ligefrem taknemmeligt om Den gamle By, det venlige miljø, de mange oplevelser osv. osv. Vi modtager ydermere tak for den indsats, medarbejderne yder på anden vis, men må ind imellem desværre også mindes det gamle mundheld: af al for megen tak døde smedens kat.

Museets bestyrelse består ved udgangen af 1994 af: direktør, civilingeniør S. Chr. Møllerup (formand), bankdirektør, cand.jur. N. P. Bager (næstformand), Kristian Lehn Bang-Mortensen, murermester Kaj Buch Andersen, musiker Anders Errboe, professor dr.jur. Ole Fenger, administrerende direktør Peter Jensen, formanden for LO i Århus, Torben Brandt Nielsen samt rigsantikvar, professor dr.phil. Olaf Olsen. Endvidere sidder konservator Lars Vester Jakobsen i bestyrelsen som medarbejderrepræsentant, dog kun med observatørstatus.

Bestyrelsen holder normalt to møder om året. Forretningsudvalget bestående af formanden, næstformanden og professor Ole Fenger samles efter behov for at behandle løbende sager – herunder navnlig den økonomiske udvikling.

I forbindelse med nyvalg til byrådet blev Anders Errboe og Kristian

*En særpræget gæst på fest-
ugemarkedet i september
var den unge makedoner
Alexander Mihailovski med
marionetdukken Barti, der
bl.a. spillede klaver. Bør-
nene opfattede dukken som
en levende dreng, de kunne
snakke og lege med.*

Lehn Bang-Mortensen udpeget som kommunens repræsentanter for den nye byrådsperiode.

Straks efter administrator Poul Jacobsens død genindtrådte tidligere overinspektør, cand.mag. Gunner Rasmussen i administratorfunktionen for at hjælpe museet gennem en vanskelig periode. Pr. 1. juli 1994 tiltrådte Kaj Toft, HD og tidligere ved Teknologisk Institut, som ny administrationschef. Den ved Henrik Nyrop-Christensens død ledige stilling som inspektør ved bl.a. Helsingør Theater blev pr. 1. september overtaget af mag.art.

Elsebeth Aasted Neiiendam, der er teaterhistoriker.

Det faste personale består derudover ved årets udgang af mag.art. Erik Kjersgaard, direktør – cand. mag. Ebbe Johannsen, inspektør – cand.mag. Birgitte Kjær, inspektør – cand.mag. Marianne Ritzau, inspektør – Lars Vester Jakobsen, konservator – Bue Beck, arkitekt – Jens Siig Gaardsvig, konserverings-tekniiker – Svenn Nielsen, konserveringsassistent – cand.phil. Tove Mathiassen – Michael Calaminus, konserveringsassistent – Jørgen Olesen, murerformand – Rasmus

Leth Jakobsen, tømrerformand –
 Leif Thomsen, maler – Erna Thom-
 sen, bogholder – Anna-Marie Kraft,
 kontorassistent – Anne-Grete Roed
 Jensen, bibliotekar – Finn Lund,
 vaktmester – Gitte Kidmose Røn,
 gartner – Heiner Thorø, museums-
 betjent – Rita Bøhl, rengøringsassi-
 stent – Kirsten Krüger, rengørings-

assistent – Tove Hornbek, rengø-
 ringsassistent – Ane Marie Kofoed,
 rengøringsassistent – Mette Jensen,
 opsyn – Jette Kastberg, opsyn – Pe-
 ter Ilsø Vinther, opsyn og Maren
 Holm, opsyn.

Regnskabet for året 1993 så i
 korte træk således ud – opgjort i tu-
 sinde kroner:

Indtægter:

Offentlige tilskud (stat og kommune)	i alt	5.638
Entré		6.221
Salg af tryksager, souvenirs m.v.		444
Festugemarkedet i september		-77
Forpagtningsafgifter (restauranter m.v.)		294
Diverse		<u>119</u>
	Indtægter i alt	12.639

Udgifter:

Lønninger		7.244
Vedligeholdelse og drift af bygninger		3.404
Administration		773
Øvrige driftsomkostninger		303
Afskrivninger (restaurant og magasinbygninger)		208
Udstillinger og arrangementer		193
Henlagt til dispositions- og særudstillingsfond		<u>300</u>
	Udgifter i alt	12.425
	Resultat	214

Resultatet er overført til kapitalkon-
 toen, hvis saldo pr. 31. dec. 1993
 herefter udgjorde kr. 589.373,00

Ikke medtaget i regnskabet er

6.025.573 kr. i løn til langtidsledige
 m.v. Denne lønsum refunderes i sin
 helhed af Århus kommune; men
 som det uden videre fremgår, sva-

Den nye containerplads er gravet ind i en morænebakke ved Stampemøllen fra Svanninge.

rer mængden af de langtidsløstede arbejdsstyrke beregnet efter en samlet lønudbetaling på kr. 13.366.000 til knap halvdelen af de ressourcer, museet har kunnet disponere over i 1993. Det ses også, at alene entréindtægten væsentligt overstiger de officielle tilskud. Dersom Den gamle By skulle kompensere for det tab af arbejdsstyrke, som bortfaldet af langtidsløstede på længere sigt

måtte betyde, forudsætter det en stigning på ét hundrede procent i museets egenindtjening, hvilket må anses for aldeles utopisk. Hvertil kommer det moment af hasard, som er uløseligt forbundet hermed – jævnfør underskuddet på festugemarkedet i 1993, som skyldtes dårligt vejr, og den besøgsnedgang i sommeren 1994, der må tilskrives alt for megen sol og varme.

Sponsorliste 1994

Den følgende, ajourførte liste opregner de virksomheder, fonde og enkeltpersoner, der yder årlige bidrag til bygningernes vedligeholdelse i Den gamle By.

Hus nr.	Navn	Sponsor
1	Borgmestergaarden	Århus Stiftstidende, Olof Palmes Allé 39, 8200 Århus N.
3	Tekstilmuseet	DanaData A/S, Vestergade 58, 8000 Århus C.
5	Aalborggaarden, Stenhuset	BDO ScanRevision A/S, Åboulevarden 11-13, 8000 Århus C.
7b	Bogladen	Dansk Boghandlerforening v/boghandler Ivan Wroblewski, Nytorg 19, 1450 København K.
7c	Handskemageren	Handskemagerlauget, v/Henrik Magnussen, Marselis Boulevard 19, 8000 Århus C.
8	Hvidtølsbryggeriet	Ceres Bryggerierne A/S, Ceres Allé 1, 8000 Århus C.
9	Sadelmagerens Hus	BDO ScanRevision A/S, Åboulevarden 11-13, 8000 Århus C.
11a	Aabenraa huset	De Post- og Telegrafhistoriske Samlinger, Århus Postkontor, Banegårds Plads, 8000 Århus C. og Julemærkekomiteen, Brolæggerstræde 14, 1211 København K.

Hus nr.	Navn	Sponsor
11c	Sønderborghusene, Havbogade 29	Olieselskabet Danmark a.m.b.a., Tømmervejen 5-7, 8260 Viby J.
14	Kannikegadehuset	Den danske Bank A/S, Kannikegade 4, 8000 Århus C.
15	Bogtrykkeriet	Agfa-Gevaert A/S, Farverland 4, 2600 Glostrup.
17	Brændevinsbrænderiet og Bageriet	Grindsted Products A/S, Edwin Rahrsvvej 38, 8220 Brabrand.
19	Hattemageren	McDonald's Familie-Restauranter, Viby Ringvej, 8260 Viby J.
20	Frands Hansens Hus	Knud Petersen A/S, Sct. Clemens Torv 6, 8000 Århus C.
21	Smedjen	Viby Jern Danmark A/S, Fabriksvej 14, 8260 Viby J.
23	Sprøjtehuset	Aarhus Brandkorpsforening, Ny Munkegade 15, 8000 Århus C.
24	Valkemøllen	Aarhus Oliefabriks Fond for almene Formål, M. P. Bruuns Gade 27, 8000 Århus C.
25	Povl Pops Hus, Apoteket	Morgenavisen Jyllands-Posten, Grøndalsvej, 8260 Viby J.
25a	Apotekerhaven, Simonis Lysthus	Novo Nordisk A/S, Novo Allé, 2880 Bagsværd.
28	Haderslevhusene	Aarhusianske Haandværkerlaug, Aarhus Haandværkerforening, Klostergade 30, 8000 Århus C.
29	Viborghuset	Tilst Lift A/S, Anelystparken 50, Tilst, 8381 Mundelstrup.

Hus nr.	Navn	Sponsor
31	Drivhus fra Bernstorff slot	Gasa Århus a.m.b.a.,
32	Drivhus fra Geelsgaard	Danmark,
33	Gartnerhuset	Havkærvej 83, Tilst,
33a	Gartneriet	8381 Mundelstrup.
34	Lille Rosengaarden, Naalemager, Lysesøber, Sæbesyder	Mammens Emballage A/S, Axel Kiers vej 13, 8270 Højbjerg.
35	Lille Rosengaarden, Bødkeren,	Aarhusianske Haandværkerlaug,
36	Lille Rosengaarden, Skomageren	Aarhus Haandværkerforening, Klostergade 30, 8000 Århus C.
37	Tobaksspinderiet	Skandinavisk Tobakskompagni's Gavefond,
37a	Tobaksladen	Tobaksvejen 4, 2860 Søborg
38	Fich's Gaard	EL:CON, El-Installation A/S, Finlandsgade 20, 8200 Århus N.
39	Reberbanen	Vojens Tovværk A/S, Trekanten 8, 6500 Vojens.
41	Århus Mølle, Hovedbygningen	Taifo Stil, Studsgade 35, 8000 Århus C.
45	Vandmøllen	Erik F. Quist A/S, Marselis Boulevard 125, 8000 Århus C.
		Tømrerfirma H. Marstrand Nielsen, v/Finn Schrøder, Lokesvej 4, 8230 Åbyhøj.
		Svend Erik Laursen A/S, Chr. X's Vej 106, 8260 Viby J.
		Sjøreen & Co. A/S, Jens Baggesensvej 41, 8210 Århus V.
		C. Haugsted & Søn ApS, Rosenkrantzgade 17, 8000 Århus C.

Hus nr.	Navn	Sponsor
45	Vandmøllen	Arkitektfirma Kjær & Richter, Mejlgade 7, 8000 Århus C.
45a	Vandmøllens drift	Grundfos A/S, 8850 Bjerringbro.
46a	Kustodeboligen, Simonsens Have	Frisko Sol Is A/S, Silkeborgvej 37, 8000 Århus C.
46b	Middelfarthuset, Simonsens Have	Entreprenørfirmaet Thomsen & Eliassen A/S, Egsagervej 5, 8230 Åbyhø. og Vognmand Torben Huss, Lægårdsvej 15, 8520 Lystrup.
46d	Ørneboden	Malaco A/S, Fabriksvej 6, 4200 Slagelse.
49	S. M. Holst's Gaard, Forhuset	Aktieselskabet Korn- og Foderstof-Kompagniet, Grøndalsvej, 8260 Viby J.
52a	Uldspinderiet og Dampværket	Nordisk Wavin A/S, Wavinsvej 1, 8450 Hammel.
52b	Lemvighuset	Unibank A/S, Sct. Clemens Torv 2-6, 8000 Århus C.
53	Helsingør Theater	C. A. C. Fonden, Agerøvej 49, Tilst, 8381 Mundelstrup.
59	Brønden på Torvet	Billedkunstneren Vibeke Folkmar, Lejsgårdsvej 2, 8643 Ans.
	Gaslys	Naturgas Midt/Nord, Vognmagervej 14, 8800 Viborg.